

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το καθολικό της μονής Κλεινού Καλαμπάκας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 69-92

ΑΘΗΝΑ 2000

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΛΕΙΝΟΥ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ*

Στη μνήμη τῆς Λίνας

Σέ ἀπόσταση 2 χλμ. νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ Κλεινός (Κλεινοβός) Καλαμπάκας¹, στό βουνό Τριγγία ἢ Μπάμπα τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρεῶν τῆς Πίνδου, σέ ὑψόμετρο 1.160 μέτρων, βρίσκεται ὁ ναός τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου, ἄλλοτε καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ (Εἰκ. 1)². Ἀπό τά ὑπόλοιπα κτίρια τοῦ

μοναστηριακοῦ συγκροτήματος (κελλιά, ἀρχονταρίκι, μαγειρεῖα, ἀποθήκες) διατηρήθηκαν περίπου ἕως τό 1970, ἐρειπωμένες, ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν κελλιῶν πού ἦταν διώροφη καί ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς, τήν παλαιότερη ὑπαρξη τῶν ὁποίων μαρτυροῦν σήμερα μερικοί σωροί ἀπό πέτρες στά δυτικά τοῦ καθολικοῦ.

* Ἡ μελέτη παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στό *Δέκατο Ὀγδοο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, βλ. Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1998, σ. 52-53. Εὐχαριστῶ θερμῶς τόν Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Σταγῶν καί Μετεώρων Κ.Κ. Σεραφεῖμ, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔδωσε τήν ἄδεια νά μελετήσω τό μνημεῖο. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στόν ἱερέα τοῦ Κλεινοβοῦ πατέρα Γεώργιο Σαμαρά καί τήν οἰκογένειά του γιά τή φιλοξενία πού μοῦ προσέφεραν κατά τίς ἡμέρες τῆς παραμονῆς μου στό χωριό, καθώς καί γιά τή βοήθεια πού μοῦ παρεῖχαν στίς ἐργασίες ἀποτυπώσεως.

1. Πά τό χωριό καί τή θέση του βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στόν Κλεινοβό Καλαμπάκας, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), σ. 405-407. Τό χωριό Κλεινοβός ἀναφέρεται σέ κώδικες καί σέ προθέσεις μονῶν. Συγκεκριμένα:

- Στή σ. 143 («Ἐπαρχία τοῦ Τρικάλου») τοῦ κώδικα τῆς Ζάμπουργδας (1534-1692) μέ τρεῖς ἀφιερωτές, βλ. Κ. Σπανός, Οἱ οἰκισμοί τῆς βόρειας Θεσσαλίας στόν κώδικα τῆς Ζάμπουργδας (1534-1692), *Θεσς Ημ Ζ'* (1984), σ. 9.

- Στήν πρόθεση 421 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (1592/93) (19ος αἰ.), στό φ. 7α μέ σαράντα ἀφιερωτές (στούς οἰκισμούς τοῦ 1592/93) καί μέ ἄλλους σαράντα ὀκτώ μεταγενέστερων ἐποχῶν, καθώς καί στό φ. 10β μέ εἴκοσι δύο ἀφιερωτές μεταγενέστερων ἐποχῶν, ἀπό τούς ὁποίους τρεῖς εἶναι τοῦ 1773 καί δύο τοῦ 1776, καί 12α μέ πέντε ἀφιερωτές μεταγενέστερης ἐποχῆς, βλ. Κ. Σπανός, Οἱ θεσσαλικοὶ οἰκισμοί καί τά ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στήν πρόθεση 421 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου 1592/1593-19ος αἰώνας, *Θεσς Ημ* 32 (1997) σ. 21, 30 καί 33 (1998), σ. 80, 85, 87.

- Στό φ. 58α τῆς προθέσεως 39 τῆς μονῆς τοῦ Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.), μέ τέσσερις ἀφιερωτές, βλ. Κ. Σπανός, Ἡ ἀνέκδοτη πρόθεση 39 τῆς μονῆς τοῦ Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.). Συμβολή στή μελέτη τῶν θεσσαλικῶν οἰκισμῶν καί ὀνομάτων, *Θεσς Ημ* 20 (1991), σ. 51, 70.

- Στή σ. 47 τῆς προθέσεως 215 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (1613/14-19ος αἰ.) μέ ἑξήντα ἑξί ἀφιερωτές (στούς οἰκισμούς τοῦ 1613/14) καί μέ εἴκοσι δύο ἄλλους μεταγενέστερων ἐποχῶν, βλ. Κ. Σπανός, Οἱ

θεσσαλικοὶ οἰκισμοί καί τά ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στήν πρόθεση 215 τῆς μονῆς Βαρλαάμ 1613/1614-19ος αἰώνας, *Θεσς Ημ* 23 (1993), σ. 85, 96 καί 24 (1993), σ. 159.

Πά τόν Κλεινοβό κάνουν λόγον: Ὁ J.J. Björnsthål, γιά τά «ψηλά βουνά τοῦ Κλίνου καί τοῦ Κόζακα, πού βρίσκονται νοτιοανατολικά ἀπό τά Μετέωρα», βλ. J.J. Björnsthål, *Τό ὁδοιπορικό τῆς Θεσσαλίας*, 1779 (μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός), Τά τετράδια τοῦ Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 90. Ὁ Ν. Γεωργιάδης, γιά τόν ποταμό τοῦ Κλεινοβοῦ, πού πηγάζει ἀπό τήν Πίνδο καί πού εἶναι ἴσως ὁ μεγαλύτερος παραπόταμος τοῦ Πηνειοῦ, βλ. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995, σ. 26, 35, ἀλλά καί γιά τά χωριά πού ἀποτελοῦν τό δῆμο Χαλκίδος, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ Κλεινοβός, ὁ.π., σ. 198. Ὁ W. Leake, ὁ ὁποῖος στίς 15 Νοεμβρίου 1805 πέρασε δίπλα ἀπό τόν Κλεινοβίτικο ποταμό, πού πηγάζει ἀπό τά βουνά τοῦ Κλεινοβοῦ, βλ. W. Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810)*, μτφρ. αἶδ. Γ. Στάθης, Βόλος 1969, σ. 19. Στίς 25 Νοεμβρίου 1809 ἀναφέρει τό «Κλείνοβο», ἕνα ἀπό τά ὀκτώ τμήματα στά ὁποῖα ὁ Ἀλῆ Πασᾶς διαίρεσε τό διαμέρισμα τῶν Τρικάλων, πού ἐκτεινόταν πρὸς τίς πηγές τοῦ Ἀχελώου στήν Κρανιά καί τό Χαλίκι καί περιελάμβανε τόν Κλεινοβό, τήν Καστανιά, τή Βεντίτσα (σημερινό Ἀμάραντο Καλαμπάκας) καί ἄλλα χωριά, πού καθεῖνα ἔχει 200-300 οἰκογένειες, συνορεύει δέ μέ τό Μαλακάσι τοῦ διαμερίσματος τῶν Ἰωαννίνων, ὁ.π., σ. 76-77.

2. Ἡ μονή ἀναφέρεται σέ ἐνθύμηση στό φ. 132β τοῦ κώδικα 201 τῆς μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, βλ. Τρ. Παπαζήσης, Πολιτιστικός τουριστικός ὁδηγός ἐπαρχίας Καλαμπάκας, *Τρικαλινό Ἡμερολόγιο* 16 (1997-98), σ. 523. Κατά τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας ἦταν σπουδαῖο θρησκευτικό καί πνευματικό κέντρο γιά τά γύρω χωριά. Διέθετε βιβλιοθήκη, ὀρισμένα βιβλία τῆς ὁποίας σώζονται σήμερα στή μονή τῶν Σταγιάδων (τό γεγονός ὅτι ἀνήκαν στή μονή Κλεινοῦ ἀποδεικνύεται ἀπό σχετικές ἐνθυμήσεις πού ὑπάρχουν σε αὐτά), βλ. π. Ἐλ. Καρακίτσιος, Παλαιότυπα καί ἐνθυμήσεις τῆς Ἱ. Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Σταγιάδων Τρικάλων, *Θεσς Ημ* 29 (1996), σ. 241-261. Τήν ἐποχή αὐτή οἱ ἡγούμενοι καί οἱ ἱερεῖς τῆς μονῆς δίδασκαν στό ἐλληνικό σχολεῖο πού λειτουργοῦσε.

Εἰκ. 1. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Τό καθολικό εἶναι κτισμένο σέ μικρό πλάτωμα τῆς ἀποτομῆς πλαγιᾶς³. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τοῦ κτιρίου ἔχει ἀπόκλιση 20° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά⁴. Εἶναι ναὸς ἀθωνικοῦ τύπου, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, μέ πλάγιους χοροὺς καὶ δίτρουλο νάρθηκα στὰ δυτικά⁵. Ἐχει

γοῦσε στὸν Κλεινοβό, βλ. Ἰ. Παπασωτηρίου, Ἐπαρχία Καλαμπάκας, *Τρικαλινά* 7 (1987), σ. 221-224. Ὁ Δ. Καλούσιος ἔχει δημοσιεύσει ἐγγραφο, στὸ ὁποῖο φαίνεται πώληση χωραφιοῦ πού ἔκαμε κάποιος Παπαμεθόδιος, ὁ ὁποῖος στὶς 7 Νοεμβρίου 1866 ἦταν ἐπίτροπος τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, βλ. Δ. Καλούσιος, *Τρικαλινά Σύμμεικτα Η'*, *Μετέωρα* 48-49 (1994-95), σ. 150 καὶ σημ. 23 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 15).

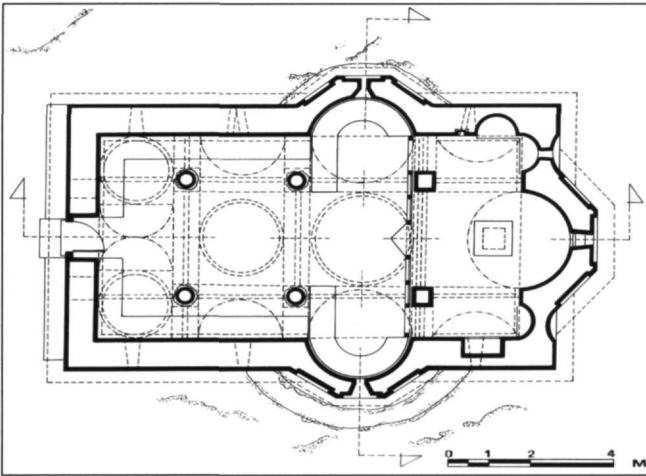
Ἡ μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐνώθηκε μέ τή μονή Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Χρυσίνου μέ τό βασιλικό διάταγμα τῆς 8-7-1886 (ΦΕΚ 184Α/11-7-1886). Στίς 20-9-1918 καὶ οἱ δύο μονές ἔγιναν μετόχια τῆς μονῆς Ἁγίου Νικολάου Σιαμάδων. Σέ πρωτόκολλα πα-

ραδόσεως καὶ παραλαβῆς τῆς μονῆς Σιαμάδων μνημονεύονται ὡς μετόχια τῆς κατὰ τίς ἡμερομηνίες 20-9-1918, 24-8-1919, 19-8-1924, 31-8-1926, βλ. Δ. Καλούσιος, Τό μοναστήρι τῶν Σιαμάδων Καλαμπάκας. Συμβολή στήν ἱστορία τῆς μονῆς, *Τρικαλινά* 10 (1990), σ. 281 καὶ σημ. 67. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα οἱ μονές Κλεινοῦ, Χρυσίνου καὶ Σιαμάδων συγχωνεύθηκαν μέ τή μονή Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σταγιάδων, βλ. Παπασωτηρίου, ὁ.π., σ. 197.

3. Ὁ ναὸς δέν εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος. Τὸν ἀναφέρουν διάφοροι ἐρευνητές δίνοντας συνοπτικές περιγραφές χωρὶς σχέδια: Ε. Κουρκουτίδου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 275-276, καὶ πίν. 219β, 220α· Κ. Μακρῆς, Τό μοναστήρι τοῦ Κλεινοβοῦ καὶ οἱ ἐπιγραφές του, *Βήματα*, ἐκδ. Κέδρος, 1979, σ. 252-257· Κ. Μαντζανᾶς, Ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Κλεινοβό τῆς Καλαμπάκας, *Θεσσημ Ζ'* (1984), σ. 83-88· Θ. Νημᾶς, *Τρίκαλα - Καλαμπάκα - Μετέωρα - Πίνδος - Χάσια (Γεωγραφία - Ἱστορία - Μνημεῖα - Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 269, 270, 272· Κ. Μαντζανᾶ, Νομός Τρικάλων, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σ. 224· Παπαζήσης, ὁ.π. (ὑποσημ. 2), σ. 523-542.

4. Ἡ ἀπόκλιση τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ναῶν εἶναι φαινόμενο γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, στὸ ὁποῖο δέν ἔχει δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση, βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, *ΑΒΜΕΖ'* (1951), σ. 7 καὶ σημ. 2 καὶ 3, σ. 86 (σημ. 2).

5. Ἐκ παραδρομῆς ἴσως, ἔχει περιγραφεῖ παλαιότερα ὡς ἀθωνίτικου τύπου μέ πέντε τρούλους, Κ. Μαντζανᾶ, ὁ.π.

Εικ. 2. Καθολικό της μονής Κλεινού. Κάτοψη.

μέσες εξωτερικές διαστάσεις 12×7 μ. χωρίς την κόγχη του ιερού και τούς πλάγιους χορούς (Εικ. 2). Οί κόγχες του κυρίως ιερού βήματος και των πλάγιων χορών είναι περίπου ημικυκλικές εσωτερικά με διάμετρο 2,50 μ. και τρίπλευρες εξωτερικά. Οί κόγχες των παραβημάτων, χορδής 0,90 και 0,80 μ. και βέλους 0,40 και 0,30 μ. αντίστοιχως, ἐγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου και ἔχουν ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω, ἐξωτερικά δὲ ἐμφανίζονται νὰ εἰσέχουν στο βασικό ὀρθογώνιο τοῦ ναοῦ σέ σχῆμα τόξου μικρότερου τοῦ ἡμικυκλίου σέ κάτοψη (Εικ. 3). Ἡ κόγχη τοῦ ιεροῦ βήματος καταλαμβάνει περίπου τό μισό τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Στοῖς ἐξωτερικῶς ἐγγράφονται στο πάχος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς προθέσεως, διαμέτρου 0,95 μ., με ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω, καί ἄλλη μία ὀρθογωνικῆς διατομῆς μεταβλητῶν διαστάσεων κατὰ τό ὕψος γιά τήν τοποθέτηση τοῦ θυμιατοῦ, ἐνῶ στόν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ μία κόγχη ὀρθογωνικῆς διατομῆς $0,85 \times 0,45$ μ. Ἡ τριμερής διάταξη τοῦ ιεροῦ ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τῆς θολοδομίας μέ τή διαφοροποίηση τῆς καλύψεως τῶν τριῶν μερῶν.

Τό δάπεδο τοῦ ιεροῦ βήματος βρίσκεται 0,10 μ. ψηλότερα ἀπό τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ ἀναβαθμός τοῦ σολέα, ἀποτέλεσμα νεότερης ἐπεμβάσεως, ἔχει σχῆμα τριγωνικό. Ἡ Ἀγία Τράπεζα ἀποτελεῖται ἀπό λίθινη βάση, τετράγωνη σέ κάτοψη, διατομῆς $0,55 \times 0,55$ μ. καί τετράγωνη πλάκα, διαστάσεων $0,95 \times 0,95$ μ. Τό ἱερό χωρίζεται ἀπό τόν κυρίως ναό μέ πεσσούς τετραγωνικῆς διατομῆς $0,55 \times 0,55$ μ., μπροστά ἀπό τούς ὁποίους ὑψώνεται τό τέμπλο.

Τό κυρίως ἱερό βῆμα καλύπτεται μέ τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ πού εἶναι ἡμικυλινδρικός θόλος (κλείδα σέ ὕψος 5,85 μ. ἀπό τό δάπεδο). Τά παραβήματα καί τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ θόλους μικρότερους τοῦ ἡμικυλινδρου τὰ πρῶτα (ὕψος κλείδας 4,98 μ.), ἡμικυλινδρικούς τὰ δεύτερα (ὕψος κλείδας 5,37 μ.), τοποθετημένους καθέτως πρὸς τόν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ.

Ἡ διάμετρος τῆς κόγχης τοῦ ιεροῦ εἶναι ἴση μέ τή διάμετρο τῆς ἀντίστοιχης καμάρας καί καλύπτεται μέ τεταρτοσφαίριο πού βρίσκεται χαμηλότερα ἀπό τόν θόλο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ εἴσοδος στά παραβήματα ἀπό τόν κυρίως ναό γίνεται ἀπό τοξωτές εἰσόδους, πλάτους 0,80-0,90 μ. καί ὕψους 3,45 μ., οἱ ὁποῖες ἀνοίγονται στούς ἐγκάρσιους τοίχους πού ἐνώνουν τούς δύο πεσσούς μέ τόν βόρειο καί τόν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Ὁ φωτισμός τοῦ ιεροῦ βήματος ἐπιτυγχάνεται μέ δύο στενά μονόλοβα παράθυρα μορφῆς πολεμίστρας, πού ἀνοίγονται στίς κόγχες τοῦ βήματος καί τῆς προθέσεως, ἕνα παράθυρο ὀρθογωνικό ἐσωτερικῶς καί κυκλικό ἐξωτερικῶς στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπεράνω τῆς κεντρικῆς κόγχης καί δύο ἐπάλληλα τοξωτά παράθυρα στό ἐπάνω μέρος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ διακονικοῦ.

Στόν κυρίως ναό, στίς ἀπολήξεις τῶν ἐγκάρσιων κεραίων τοῦ σταυροῦ, βρίσκονται οἱ πλάγιες κόγχες πού ἔχουν διάμετρο ἴση μέ τή διάμετρο τῶν ἐγκάρσιων κεραίων τοῦ σταυροῦ ἀλλά εἶναι πολύ χαμηλότερες καί καλύπτονται μέ τεταρτοσφαίρια. Ἐκτός ἀπό τόν λειτουργικό ρόλο τους, ἐφόσον εἶναι χῶροι στάσεως τῶν ψαλτῶν, ἀποτελοῦν καί φέροντα στοιχεῖα, διότι ἀντισταθμίζουν τίς ὠθήσεις τοῦ κεντρικοῦ τρούλου. Ἡ κλείδα τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ βρίσκεται σέ ὕψος 5,35 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, δηλαδή 0,60 μ. χαμηλότερα ἀπό τήν κλείδα τῆς κατὰ μήκος κεραίας (Εικ. 4). Στο σημείο διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ὁ τρούλος, ὁ ὁποῖος ἔχει ψηλό τύμπανο, ἐσωτερικῶς κυλινδρικό, διαμέτρου 2,50 μ., καί ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρο (Εικ. 5). Φέρεται μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων πρὸς τὰ ἀνατολικά, βόρεια καί νότια ἀπό τὰ τόξα μετώπου τῶν τριῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καί πρὸς τὰ δυτικά ἀπό τό τόξο πού συνδέει τό ζευγος τῶν ὑποκείμενων κιόνων. Ἐχει κάλυψη ἐσωτερικῶς ἡμισφαιρικῆ καί ἐξωτερικῶς κωνική. Τό ὕψος τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ ἀπό τό δάπεδο εἶναι 9,80 μ. Τή βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου περιτρέχει ἀπλός κοσμητήτης, ὁ ὁποῖος ἐπιστέφει κυλινδρική ζώνη μεταβλητοῦ ὕψους 0,30-0,90 μ., πού φέρεται ἀπό τὰ λοφία.

Εἰκ. 3. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἀποψη ἀπὸ ΒΑ.

Στὴ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ ὁ ἡμικύλινδρος ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ὑπερυψωμένο τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο διαμέτρου 2,05 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ κλεῖδα βρίσκεται σὲ ὕψος 7,03 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο⁶. Ὁ θόλος αὐτὸς φέρεται ἀπὸ τὸ δυτικὸ ζεῦγος τῶν κιόνων τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοὺς δύο κίονες πού χωρίζουν τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Οἱ ὠθήσεις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου μεταβιβάζονται πρὸς τὰ βόρεια καὶ νότια στοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ μέσῃ τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων πού καλύπτουν τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ δυτικὰ δὲ στοὺς τέσσερις κίονες μέσῃ τῶν ἐγκάρσιων τόξων, πλάτους 0,65 μ., πού συνδέουν τοὺς κίονες κατὰ ζεύγη. Τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μὲ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους, τῶν ὁποίων οἱ κλεῖδες βρίσκονται σὲ ὕψος 5,37 μ. ἀπὸ τὸ δά-

πεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, δηλαδή 0,29 μ. ψηλότερα ἀπὸ τίς κλεῖδες τῶν ἡμικυλίνδρων καλύψεως τῶν παραβημάτων, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας καὶ τὴν ὑπερύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπιτυγχάνεται μὲ ὀκτὼ παράθυρα, ἀνά τέσσερα στὸν βόρειο καὶ στὸν νότιο τοῖχο. Ἀπὸ αὐτά, ἀνά ἓνα ὀρθογωνικὸ παράθυρο πού διευρύνεται πρὸς τὰ ἔξω, ἀνοίγεται στοὺς χοροὺς, ἓνα τοξωτὸ στὸν τοῖχο ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἀπόληξη τῆς στέγης τοῦ χοροῦ⁷ καὶ ἀνά ἓνα ζεῦγος ἐπάλληλων τοξωτῶν παραθύρων πού διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα στοὺς τοίχους δυτικὰ τῶν χορῶν⁸. Ἀκόμη, ὁ φωτισμὸς ἐνισχύεται μὲ τέσσερα στενά τοξωτὰ παράθυρα στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου.

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται ἀπὸ τὸν νάρθηκα ὄχι μὲ τοῖχο, ἀλλὰ μὲ τὴν παρεμβολή δύο κιόνων. Ὁ νάρθηκας καλύπτεται κατὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα του μὲ ἐγκάρσιο ἡμικύλινδρο⁹ καὶ κατὰ τὰ ἀκραῖα μὲ τρούλους διευθετημένους συμμετρικά πρὸς τὸν κύριο ἄξονα τοῦ ναοῦ, πού ἀνοίγονται ἐσωτερικά ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸν χώρο τοῦ νάρθηκα. Οἱ δύο τρούλοι τοῦ νάρθηκα ἔχουν ὑπερυψωμένα τύμπανα, κυλινδρική ἐσωτερικῶς, διαμέτρου 1,80 μ., καὶ ὀκτάπλευρα ἐξωτερικῶς, καὶ κάλυψη ἡμισφαιρική ἐσωτερικῶς καὶ κωνική ἐξωτερικῶς. Τὸ ὕψος τῆς κορυφῆς τῶν τρούλων ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶναι 8,07 μ. Τὴ βάση στά τύμπανα τῶν τρούλων τοῦ νάρθηκα περιτρέχει ἀπλὸς κοσμήτης. Μία βαθμίδα πλάτους 0,60 μ. περιτρέχει τὸν νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναὸ καὶ ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὰ στασίδια. Ὁ χωρισμὸς νάρθηκα-κυρίως ναοῦ τονίζεται μόνο μὲ τὴ διαφοροποίηση τῆς καλύψεως, ἐνῶ τὸ δάπεδο εἶναι ἐνιαῖο.

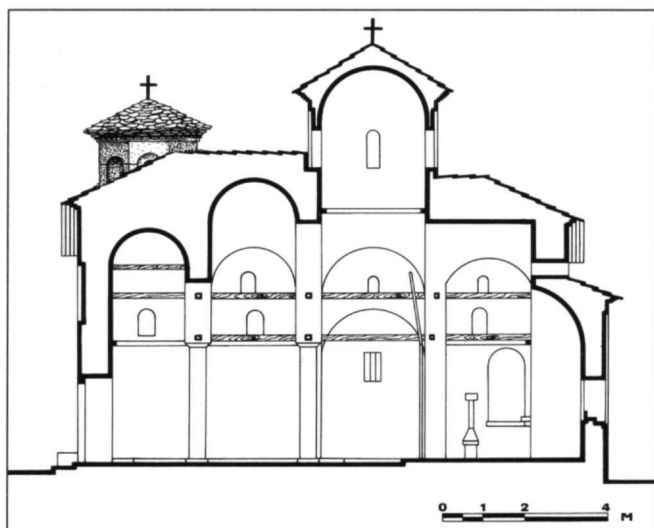
Ὁ φωτισμὸς τοῦ νάρθηκα ἐπιτυγχάνεται μὲ δύο ὀρθογωνικά παράθυρα στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ δύο τοξωτὰ πού διευρύνονται πρὸς τὰ ἔξω, ἀνά ἓνα στὸν βόρειο καὶ στὸν νότιο τοῖχο ἀντίστοιχα, ἐνισχύεται δὲ μὲ τέσσερα στενά τοξωτὰ παράθυρα σὲ κάθε τρούλο. Ἀπλὸς κοσμήτης σὲ ὕψος 2,90 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο περιτρέχει τὸν ναὸ συμπεριλαμβανομένων τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ναοῦ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ

6. Ἐσφαλμένα ὑποστηρίχθηκε κατὰ τὸ παρελθόν ὅτι «στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας, πού ἀνήκει στὸν τετρακίονιο ἄθωνικὸ τύπο, τὸ κεντρικὸ τετράγωνο καλύπτεται μὲ ἀσπίδα καὶ ὁ τρούλος ὑψώνεται ἀνατολικότερα, στὴ θέση τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ», βλ. Ε. Κουρκουτίδου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 275-276, πίν. 219β, 220α καὶ Κ. Θεοχαρίδου - Α. Τούρτα, Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κερδύλλια ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀσπροβάλτα, Ἐκκλησιές 3, 1989, σ. 54.

7. Ἐσωτερικῶς ἀντιστοιχεῖ στὸ κατακόρυφο μέτωπο πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ ἴχνος τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ στὴν ἀπόληξη τοῦ τεταρτοσφαιρίου καλύψεως τοῦ ἀντίστοιχου χοροῦ.

8. Τὸ παράθυρο βρίσκεται στὸ τύμπανο κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο θόλο τοῦ ἀντίστοιχου γωνιαίου διαμερίσματος.

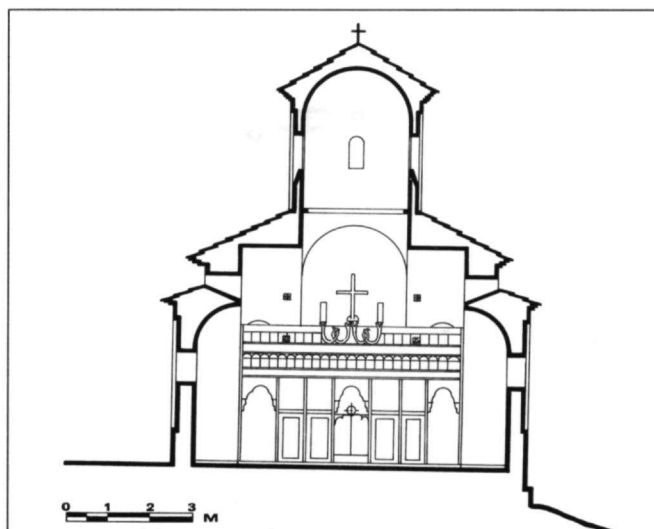
9. Ἡ γένεση βρίσκεται σὲ ὕψος 4,90 μ. καὶ ἡ κλεῖδα σὲ ὕψος 5,80 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο.

Εἰκ. 4. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Τομή κατά μήκος.

χώρο γίνεται ἀπὸ τὴ μοναδική θύρα πού βρίσκεται στό κέντρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (δυτικός τοῖχος νάρθηκα). Πρόκειται γιά τοξωτό ἄνοιγμα μέ πλάτος 0,80 καί ὕψος 1,95 μ., πού φράσσεται μέ ξύλινο θυρόφυλλο. Ἐσωτερικῶς τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔχει ἐλαφρῶς καμπύλο ὑπέρθυρο πού φθάνει σέ ὕψος ἕως 2,12 μ. Τό κατώφλι εἶναι λίθινο. Λίθινο ἐπίσης εἶναι καί τὸ τοξωτό ὑπέρθυρο ψηλότερα. Στὴ δυτική ὄψη ἀνοίγεται ἀβαθές τοξωτό ἀψίδωμα ὀρθογωνικῆς διατομῆς, χωρὶς ὅμως τοιχογραφία τῶν ἁγίων πού τιμῶνται στὸν ναό, ὅπως συμβαίνει συνήθως.

Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ εἶναι μονολιθικοί. Τά κιονόκρανα εἶναι τετράγωνα, χαμηλές κόλουμες πυραμίδες καί οἱ βάσεις μονολιθικές, ἀδρά λαξευμένες (Εἰκ. 6). Τό σύνολο καλύπτεται μέ κονίαμα καί τοιχογραφίες. Τό δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι μόλις λίγα ἑκατοστά ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους μπροστά ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Εἶναι ἐπιστρωμένο μέ ὀρθογωνικὲς σχιστολιθικὲς πλάκες σέ διάφορα μεγέθη, ἁρμολογημένες ἀμελῶς. Στό κέντρο τοῦ ναοῦ βρίσκεται ὁμφάλιο μέ ἀπλούστατη μορφή. Σχηματίζεται ἀπὸ κυκλική πλάκα στό κέντρο καί δεκαοκτῶ πλάκες τραπεζιόσχημες, τοποθετημένες ἀκτινωτά. Τό σύνολο ἔχει περιμετρικά ὀρθογώνιο σχῆμα. Ἕνα σύνολο ξύλινων ἐλκυστήρων πού ὁλοκληρώνεται σέ τρεῖς στάθμες, στά ὕψη τῶν κιονοκρανῶν,

Εἰκ. 5. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Τομή κατά πλάτος.

τῶν γενέσεων τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων καί τῶν γενέσεων τῶν τρούλων τοῦ νάρθηκα δένει τὸ σύστημα τῆς ἀνωδομῆς παραλαμβάνοντας τίς ἐφελκυστικές τάσεις. Οἱ ἐλκυστήρες εἶναι τετραγωνικῆς διατομῆς 0,15×0,15 καί 0,12×0,12 μ.

Τά παράθυρα τοῦ ναοῦ διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα, ὥστε νά γίνεται καλύτερα ἡ διάχυση τοῦ φωτός. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ παράθυρα στό κάτω μέρος τῶν χορῶν πού διευρύνονται πρὸς τὰ ἔξω καί τὰ παράθυρα στὸν δυτικό τοῖχο πού ἔχουν σταθερό πλάτος. Ἐχουν λίθινα τοξωτά ἀνώφλια, σέ ὁρισμένα οἱ σταθμοὶ εἶναι μονολιθικοί, ἐνῶ σέ ἄλλα σχηματίζονται ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς ἴδιας τῆς τοιχοποιίας. Στά περισσότερα παράθυρα σώζονται ἐσωτερικῶς σταθερά διαφράγματα πού ἀπαρτίζονται ἀπὸ μικρὰ τεμάχια πολύχρωμων γυαλιῶν, συναρμολογημένα μεταξύ τους μέ σκελετό ἀπὸ γύψινες νευρώσεις, οἱ ὁποῖες παίρνουν διάφορα γεωμετρικά σχήματα.

Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ναοῦ, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ νάρθηκα, γίνεται μέ ἐνιαία δικλινῆ στέγη, ἡ ὁποία ἐμφανίζει μερικῶς λοξή ἀπότμηση στὴν ἀνατολική καί τὴ δυτική πλευρά (Εἰκ. 1). Μέ αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ σταυρικό σχῆμα τοῦ ναοῦ καί ἡ ἐσωτερικὴ διάταξη τῶν θόλων δέν εἶναι ἐμφανῆ στὴ στέγη¹⁰. Ἀπὸ τὴ στέγη ἀναδύονται οἱ τρούλοι τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα. Τά

10. Παραδείγματα ναῶν ἁγιορείτικου τύπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς, μέ ἐνιαία δίριχτη στέγη ὑπάρχουν πολλά· βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ἁγία

Παρασκευὴ στό Νεραϊδοχώρι Τριχάλων, Ἐκκλησίες 5, 1998, σμ. 27-38.

Εἰκ. 6. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ.

τύμπανα τῶν τρούλων διατρυποῦν τίς στέγες ἀπ' εὐθείας. Ἡ γνωστή στὸν ἑλλαδικό χῶρο λεπτομέρεια τῆς κυβόσχημης βάσης, πού καλύπτει τὰ λοφία καί χρησιμεύει γιὰ τὴ στήριξη τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ἐδῶ δέν ὑπάρχει. Στὴ βόρεια καί τὴ νότια πλευρά τοῦ τρούλου τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν ἱχνη μιᾶς ὑποτυπώδους βάσεως ἀπὸ μία σειρά σχιστοπλακῶν (Εἰκ. 1). Ἡ κορυφογραμμὴ τῆς στέγης στὸν κυρίως ναό βρίσκεται λίγο ψηλότερα (περίπου 0,50 μ.) ἀπὸ τὴν κορυφογραμμὴ στοῦ ἱεροῦ βήματος.

Οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ βήματος καί τῶν χορῶν ἔχουν ἀνεξάρτητες χαμηλότερες στέγες σχήματος μισοῦ κώνου (Εἰκ. 3). Οἱ τρούλοι καλύπτονται μέ κωνικές στέγες. Ἡ κορυφή τῆς στέγης τοῦ κάθε τρούλου ἐπιστέφεται ἀπὸ λίθο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο πακτώνεται μεταλλικός σταυρός. Ἡ ἐπικάλυψη ὅλων τῶν στεγῶν γίνεται μέ σχιστολιθικές πλάκες¹¹. Τό γέισο τοῦ ναοῦ καί τῆς κόγχης τοῦ ἱε-

ροῦ βήματος σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς, τῶν χορῶν ἀπὸ δύο καί τῶν τρούλων ἀπὸ πέντε ἐπ'ἀλλήλες σειρές σχιστολιθικῶν πλακῶν τοποθετημένων ἐκφορικά.

Ἡ τοιχοποιία ἔχει πάχος 0,60-0,85 μ. καί εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ἀργούς λίθους σέ ὀριζόντιες στρώσεις μέ παρεμβολή κονιάματος, μέ χρήση ὀρθογωνισμένων γωνιολίθων. Οἱ ἀργοὶ λίθοι ἔχουν ὑποστεί ἀδρὴ λάξευση, ὥστε νά ἀποκτήσουν ὀρθογωνικό σχῆμα στὴν ὄψη καί ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Στὴ δόμηση τῶν τοίχων τῶν ἀψίδων στίς ὀψεις τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ βήματος καί τῶν πλάγιων χορῶν ἔχουμε παρεμβολή ἀπλῶν πλίνθων

11. Πρὸ διετίας περίπου ἡ παλαιὰ ἐπικάλυψη ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ νεότερες σχιστολιθικές πλάκες χωρὶς νά γίνει καμιά τροποποίηση στὴν ἀρχικὴ μορφή τῆς στέγης.

στούς ὀριζόντιους καί στούς κατακόρυφους ἄρμους, δηλαδή ἓνα εἶδος πλινθοπερίκλειστο συστήματος. Τά τόξα τῶν ἀψιδωμάτων εἶναι κατασκευασμένα ἀπό λίθους. Ἰδιαίτερη κατασκευή ἔχει ὁ κυκλικός φεγγίτης στό ἐπάνω μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, καθὼς διαμορφώνεται ἀπό λαξευτούς τοξωτούς δόμους (Εἰκ. 3). Στήν ἀνατολική ὄψη ἔχουμε καί χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν πού περιβάλλουν τίς τοξωτές ἀπολήξεις τῶν κογχῶν τῶν παραβημάτων, καθὼς καί τό ἀψίδωμα καί τόν κυκλικό φεγγίτη κάτω ἀπό τή στέγη (Εἰκ. 3).

Στά μέτωπα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, στό ὕψος τῶν τόξων τῶν ἀψιδωμάτων διακρίνονται δύο κυκλικές ὀπές, τοιχοσμένες σήμερα. Θά πρέπει νά αποκλεισθεῖ ὅτι ἦταν δοκοθήκες, ἀφ' ἐνός λόγῳ τῆς μεγάλης διαμέτρου τους καί ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς διαφορᾶς τῶν ἐπιπέδων τους. Μᾶλλον ἦταν οἱ θέσεις ὅπου ἐντοιχίζονταν ἡχητικά ἄγγεῖα.

Στή δόμηση τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὀρθογωνικοῦ σχήματος πωρόλιθοι, ὕλικό ἐλαφρύ, ὥστε νά μειώνονται τά φερόμενα φορτία, πού κτίσθηκαν κατὰ τό ἰσόδομο σύστημα σέ συνδυασμό μέ ὀριζόντιες καί κατακόρυφες σειρές πλίνθων (πλινθοπερίκλειστο σύστημα)¹².

Ἡ τοιχοποιία ἐξωτερικά παραμένει ἀνεπίχριστη. Στίς ὀψεις δέν διακρίνεται παρουσία ξυλοδέσμων. Πιθανῶς ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό πάχος τῶν τοίχων. Ἡ μελέτη τῆς θολοδομίας ἀπό πλευρᾶς κατασκευῆς καί ὕλικων δομῆς εἶναι ἀνέφικτη, ἐφόσον τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ εἶναι καλυμμένο ἀπό τοιχογραφίες.

Ἡ ἀκρίβεια στή χάραξη τῆς κατόψεως δέν εἶναι ἀπόλυτη, δεδομένου ὅτι τό σχῆμα ἀποκλίνει αἰσθητὰ ἀπό τό ὀρθογώνιο. Ἡ τοιχοποιία βέβαια ἔχει τακτικές ὀριζόντιες στρώσεις ὀρθογωνισμένων λίθων καί μάλιστα σέ ἓνα ἀτελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα στά ἐξέχοντα σημεῖα τοῦ ναοῦ (κόγχη, χοροί). Ἐπισημαίνεται ὅμως ἔλλειψη κανονικότητας καί ἀκρίβειας στίς ἀπολήξεις τῶν τόξων καί τῶν θόλων.

Ὁ ναός ἔχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, εὐθύγραμμο σέ κάτοψη, πού καταλαμβάνει ὁλόκληρο τό πλάτος τοῦ ναοῦ, ἰσοῦπές σέ ὅλο του τό μήκος, μέ τριπλή καθ' ὕψος διάρθρωση (Εἰκ. 6). Ὁκτώ ὀρθοστάτες πού πατοῦν ἀπ' εὐθείας στό δάπεδο χωρίζουν τίς δύο κατώτερες ζῶνες σέ

Εἰκ. 7. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεῖνου. Ἡ Ὁραία Πύλη καί τό βημόθυρο.

ἐπτά ἀνισοπλατῇ διάχωρα, ἀπό τά ὁποῖα τά τρία ἀντιστοιχοῦν στήν Ὁραία Πύλη καί τίς εἰσόδους στά παραβήματα. Οἱ ἴδιοι ὀρθοστάτες διαμορφώνουν τίς παραστάδες τῶν ἀνοιγμάτων. Ἀκόσμητες ταινίες τρέχουν κατὰ τά περιθώρια τῶν ὀρθοστατῶν. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνειά τους καλύπτεται μέ δύο βλαστούς πού ἐλίσσονται περικλείοντας φύλλα καί βότρους, ἀνά ἀποστάσεις δέ ἐνώνονται καί συσφίγγονται μέ δακτυλίους. Ἐκατέρωθεν ἐκάστου δακτυλίου, στά σημεῖα συσφίξεως, ἀναπτύσσεται ὀριζοντίως ἀνά ἓνα τρίφυλλον ἄνθος. Στήν ἐπίστεψη τοῦ κάθε ὀρθοστάτη ἀνά ἓνα πτηνό κατὰ

12. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοιχοδομία τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων εἶναι ἀσυνήθιστη γιά ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, στούς ὁποίους ὅλα τά μέρη τοῦ ναοῦ κατασκευάζονται ἀπὸ ἀργούς λί-

θους, Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας, *L'hellénisme contemporain*, Ἀθήναι 1953, σ. 208.

Εικ. 8. Καθολικό της μονής Κλεινου. Τό τέμπλο. Λεπτομέρεια της Ώραιας Πύλης.

κρόταφον, μέσα σέ συστάδα φύλλων, ραμφίζει βότρυν (Εικ. 8). Η κάτω ζώνη έχει ύψος 1,20, ή μέση 0,90 και ή επάνω 1,30 μ. Η επίστεψη του τέμπλου περιλαμβάνει τό σταυρό μέ τά λυπηρά και τούς δράκοντες πού τά υποβαστάζουν (Εικ. 9).

Στά τέσσερα διάχωρα της κάτω ζώνης υπάρχουν σανιδωτά θωράκια από κατακόρυφες σανίδες τοποθετημένες κατά παράθεσιν μέ άπλοϊκή γραπτή διακόσμηση, ένω στά αντίστοιχα διάχωρα της μέσης ζώνης είναι τοποθετημένες οί νεότερες δεσποτικές εικόνες. Τά ανοίγματα της Ώραιας Πύλης και των παραβημάτων φέρουν τοξωτά υπέρθυρα πολλαπλής καμπυλότητας και κοσμοῦνται μέ σειρά τρίφυλλων όλόγλυφων άνθέων. Τά τόξα στηρίζονται σέ φουρούσια πού έχουν μορφή δέσμης άνθέων. Στά τύμπανα, επάνω από τά υπέρθυρα και σέ όλόκληρη τήν επιφάνεια, αναπτύσσεται πλέγμα βλαστών πού καταλήγουν σέ φύλλα, τρίφυλλα άνθη και βότρυν, τούς όποιους ραμφίζουν πτηνά (Εικ. 8). Τό άνοιγμα της Ώραιας Πύλης φράσσεται από ξυλόγλυπτο βημόθυρο (Εικ. 7).

Τό σύνολο επιστέφεται μέ θριγκό πού γέρνει πρós τόν

κυρίως ναό και αποτελείται από πέντε επιμέρους επάλληλες ζώνες, τοποθετημένες έκφορικά (Εικ. 9).

Η πρώτη εκ των κάτω ζώνη έχει ύψος 0,25 μ. Χωρίζεται από τή ζώνη των δεσποτικών εικόνων μέ ταινία πού φέρει ανάγλυφα άνθικά κοσμήματα. Έδω αναπτύσσεται πλέγμα έλισσόμενων βλαστών άμπέλου μέ βότρυν και φύλλα. Άνάμεσα στους βλαστούς υπάρχουν ζεύγη άντωπών δρακόντων πού υποβαστάζουν μέ τά ανοικτά στόματά τους άνθοδοχεία, από τά όποια βγαίνουν άνθεμωτά φύλλα αναπτυσσόμενα πρós τά πλάγια (στους άξονες των υποκείμενων θυρών των παραβημάτων), ζεύγος στηθαίων άντωπών πτερωτών λεόντων πού φέρουν μέ τά δύο πόδια τους θυρεό μέ τόν σταυρό (στόν άξονα της υποκείμενης Ώραιας Πύλης), κατά διαστήματα δέ πτηνά πού ραμφίζουν τούς βότρυν.

Η δεύτερη ζώνη του θριγκού έχει ύψος 0,40 μ. και χωρίζεται από τήν πρώτη ζώνη μέ ταινία πού φέρει ανάγλυφα φύλλα τοποθετημένα λοξά, έναλλάξ χρυσωμένα και χρωματιστά. Περιλαμβάνει σειρά από είκοσι τέσσερα εικονίδια της Μεγάλης Δείσεως. Τά εικονίδια χωρίζονται μέ κιονίσκους μορφής στρεπτού σχοινοῦ πού φέρουν άνθεμωτά κιονόκρανα μέ αναδιπλούμενα φύλλα. Άπολήγουν επάνω σέ τοξύλλια μέ τό θέμα της άχιβάδας στά τύμπανα. Στη σειρά των εικονιδίων της Μεγάλης Δείσεως, στή θέση του τελευταίου εικονιδίου υπάρχει ή υπ' αριθ. 8 επιγραφή (βλ. παρακάτω), πού αποτελεί βασικό στοιχείο για τή χρονολόγηση της κατασκευής του τέμπλου (15 Ιανουαρίου 1789).

Η τρίτη ζώνη έχει ύψος 0,25 μ. και χωρίζεται από τή δεύτερη μέ ταινία πού φέρει ανάγλυφα, όρθια, άνθεμωτά φύλλα κατά παράθεσιν, πού έναλλάσσονται μέ άλλα μικρότερα. Τά τελευταία είναι έναλλάξ χρυσωμένα και χρωματιστά. Έδω αναπτύσσεται λεπτός βλαστός μέ κλώνους πού απολήγουν σέ φύλλα και καρπούς. Άνάμεσα τους διακρίνονται άριστερά και δεξιά ανά ένα ζεύγος άντωπών πτηνού-λέοντος, ένω στόν άξονα, επάνω από τήν Ώραία Πύλη, ζεύγος άντωπών πτερωτών δρακόντων έκατέρωθεν του συμβόλου του σταυροῦ. Οί δράκοντες στρέφουν πρós τά πίσω τά κεφάλια και δαγκώνουν τίς έλισσόμενες οὐρές τους, στίς όποιες απολήγουν τά φολιδωτά σώματά τους. Μέ τούς έλιγμούς τά σώματα των δρακόντων καταλαμβάνουν όλόκληρο τό πλάτος της τρίτης ζώνης.

Η τέταρτη ζώνη του θριγκού χωρίζεται από τήν υποκείμενη μέ ταινία πού φέρει ανάγλυφα σχηματοποιημένα όρθια άνθέματα στή σειρά. Στην τέταρτη ζώνη υπάρχει σειρά μέ δεκαέξι εικονίδια άγίων άνάμεσα σέ στρεπτούς κιονίσκους πού υποβαστάζουν τόξα, επίσης στρεπτά. Η ζώνη επιστέφεται μέ επαναλαμβανόμενο μοτίβο από

ὄρθιο φυτικό κόσμημα. Ἡ τέταρτη καὶ ἡ πέμπτη ζώνη διακόπτονται στοῦ κέντρο μέ τήν παρεμβολή δύο ζευγῶν ἀμφικέφαλων περωτῶν δρακόντων πού ὑποβαστάζουν τόν σταυρό καί τά λυπηρά. Ἔτσι, τά εἰκονίδια τῆς τέταρτης ζώνης διατάσσονται ἀνά ὀκτώ ἐκατέρωθεν τοῦ συμπλέγματος τῶν δρακόντων.

Στήν κορυφή ὑψώνεται ὁ σταυρός πού εἶναι μεγάλων διαστάσεων καί φθάνει στοῦ ὕψους τῶν γενέσεων τῆς ἀνατολικῆς κεραίας (Εἰκ. 9). Ἐχει τρίλοβες ἀπολήξεις καί γλυπτό πλαίσιο ἀπό φυτικό διάκοσμο. Γύρω ἀπό τό γλυπτό πλαίσιο τῆς κάθε τρίλοβης ἀπολήξεως ἀναπτύσσονται πέντε δέσμες ἀπό φυτικά κοσμήματα πλήρως ὁλόγλυφα πού ἀπολήγουν σέ βότρους. Ὅμοιως γλυπτό πλαίσιο ἔχουν καί τά λυπηρά, τά ὁποῖα στοῦ ἐπάνω μέρος ἔχουν τή μορφή πολύτρουλης ἐκκλησίας. Χαμηλότερα ἀπό τίς πρὸς τό κέντρο κεφαλές τῶν δρακόντων πού ὑποβαστάζουν τόν σταυρό, στοῦ τύμπανου πού δημιουργεῖται κάτω ἀπό τόξο πολλαπλῆς καμπυλότητος, ὑπάρχει ζωγραφισμένη ἡ κἀρα τοῦ Ἀδάμ.

Τά φύλλα τοῦ βημοθύρου χωρίζονται κατὰ τό ὕψος σέ δύο διάχωρα τό καθένα. Στά ἀνώτερα διάχωρα, στά τύμπανα τοξοστοιχίας πού ἐπιστέφεται ἀπό τόξα πολλαπλῆς καμπυλότητος, εἰκονίζονται ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ καί ἡ Θεοτόκος ἀπό τή σκηνή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί ἐκατέρωθεν οἱ προφητάνакτες Δαβίδ καί Σολομών. Στά κατώτερα διάχωρα, πάλι στά τύμπανα τοξοστοιχίας, ὑπάρχουν τέσσερα εἰκονίδια μέ τοὺς ἱεράρχες ἁγίους Βασίλειο τόν Οὐρανοφάντορα, Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο, Γρηγόριο τόν Θεολόγο καί Νικόλαο τῶν Μυρέων (Εἰκ. 7). Τά διάχωρα τῶν φύλλων τοῦ βημοθύρου ἐπιστέφονται ἀπό ἀνάγλυφο φυτικό διάκοσμο, ἔξωργο τὰ κάτω, διάτρητο τὰ ἐπάνω.

Τό τέμπλο εἶναι χρυσωμένο, μέ ἐλάχιστα στοιχεῖα χρωματισμένα μέ σκοῦρο χρῶμα: μερικά τρίφυλλα ἄνθη, βότρους καί φολίδες στά σώματα ὀρισμένων δρακόντων. Οἱ διαστάσεις τοῦ τέμπλου εἶναι ἀπόλυτα προσαρμοσμένες στίς διαστάσεις τοῦ κτιρίου, ἀπόδειξη ὅτι τό τέμπλο ἐξ ἀρχῆς κατασκευάσθηκε γιά τόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Ὁ Κ. Μακρῆς κάνει λόγο γιά ἄμβωνα, ἀναλόγια καί ἐκκλησιαστικά σκεύη¹³ πού συμπλήρωναν τόν ἐξοπλισμό τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα σήμερα δέν ὑπάρχουν.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος (Εἰκ. 10-13). Ἡ ἀγιογράφηση πρέπει νά ἔγινε σέ δύο φάσεις. Κατ' ἀρχήν τοιχογράφηθηκε τό ἱερό βῆμα καί μέρος τοῦ κυρίως ναοῦ, πρὶν ἀπό τό 1789 (χρονολογία κατασκευῆς τοῦ τέμπλου, τό ὁποῖο πατᾶ ἐπάνω στίς τοιχογραφίες καί καλύπτει ἓνα μέρος τους). Στή δεύτερη φάση ἔγινε ἡ τοιχογράφηση τοῦ ὑπόλοιπου ναοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς

Εἰκ. 9. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου.

χρονολογίες πού ὑπάρχουν στίς ἐπιγραφές, ἄρχισε τό καλοκαίρι τοῦ 1819, διακόπηκε τό 1820 καί ὁλοκληρώθηκε στοῦ διάστημα 1842-1853/54 ἐπὶ ἀρχιερατείας Κυριλλοῦ¹⁴. Οἱ τοιχογραφίες (οἱ πῖο πρόσφατες εἶναι ἔργα τοῦ ζωγράφου Μιχαήλ Ἀναγνώστου Δημητρίου ἀπό τή Σαμαρίνα, ὅπως δηλώνεται στήν κτιτορική ἐπιγραφή) διατηροῦνται σέ πολύ καλή κατάσταση καί διακρίνονται γιά τίς ἔντονες χρωματικές ἀντιθέσεις, τίς ζωηρές κινήσεις στίς μορφές καί τίς ἐπιμελημένες λεπτομέρειες στίς ἐνδυμασίες¹⁵. Πρόκειται γιά ἓνα πολύ ἐνδιαφέρον ζωγραφικό σύνολο.

Ἀπό τίς δεσποτικές εἰκόνες πού ὑπῆρχαν ἄλλοτε στόν

13. Μακρῆς, ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 253.

14. Τρ. Παπαζήσης, Ἀγιογραφία καί ἀγιογράφοι στοῦ νομοῦ Τρικάλων, *Τρικαλινά* 8 (1988), σ. 359.

15. Παπαζήσης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 526-542, ὅπου περιγράφεται λεπτομερῶς τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ. Πά τόν ζωγράφο βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τήν Ἀλωση (1450-1830)*, Β', Ἀθήνα 1997, σ. 196.

Εἰκ. 10. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ Πλατυτέρα.

ναό, ἐκεῖνες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καί τῆς Συνάξεως τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων ἔχουν κλαπεῖ, ἐνῶ τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας φυλάσσονταν στὸν ναό τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ.

Τυπολογία

Τὸ μνημεῖο ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσο τύπο δικιόνιου καί τετράστυλου ναοῦ. Στὸν τύπο τοῦ δικιόνιου τὸ ἱερό εἰσδύει στὸ σταυρικό τετράγωνο καταλαμβάνοντας ὁλόκληρο τὸ ἀνατολικό τμήμα τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἐκ τῶν τεσσάρων δὲ κίωνων οἱ δύο ἀνατολικοὶ ἀντικαθίστανται μέ πεσσούς. Ὁ τύπος τοῦ μνημείου πού ἐξετάζου-

με διαφέρει τοῦ δικιόνιου κατὰ τοῦτο, ὅτι στερεῖται τῶν δύο τοίχων πού χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερό ἀπὸ τὰ παραβήματα. Ὁ διαχωρισμὸς των παραβημάτων ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερό βῆμα περιορίζεται στὴ διαφοροποίηση τῆς καλύψεως¹⁶.

Ἡ ἀναλογία τοῦ κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τὰ πλάγια εἶναι $3,10/1,15=2,70$, σχετικὰ μεγάλη, πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ κίονες πλησιάζουν στοὺς πλάγιους τοίχους κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ πρωιμότερα δείγματα τοῦ ἀθωνικοῦ τύπου, ὅπου στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται τροῦλος μεγάλης σχετικὰ διαμέτρου. Οἱ κλεῖδες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος ἀλλὰ ἐμφανίζουν ὑψομετρικὴ

16. Ὁμοῖου τύπου ναὸ συναντήσαμε στὸ χωριὸ Παναγίτσα, βόρεια τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Τρικάλων-Λαρίσης, σὲ ἀπόσταση 32 χιλιομέτρων ἀπὸ τὰ Τρίκαλα, τῇ Ζωοδόχῳ Πηγῇ, ἄλλοτε καθολικὸ μνηστῆρ, κτίσμα τοῦ 1761. Ἐδῶ, ὅμως, ἀντὶ τῶν δύο τοίχων πού χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερό βῆμα ἀπὸ τὰ παραβήματα, ὑπάρχουν ἀπλά

τόξα πού ζευγνύουν τοὺς δύο πεσσούς μέ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὴν Παναγίτσα Τρικάλων, Δέκατο Ἑβδομο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης, βλ. Πρόγραμμα καί περὶλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1997, σ. 58-59.

Εἰκ. 11. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ὁ βόρειος ὄμιλος τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν.

διαφορά 0,60 μ., μέ ἀποτέλεσμα τά σφαιρικά τρίγωνα νά εἶναι ἀνισοσκελῆ, ἐνῶ τό τύμπανο ἐπάνω ἀπό τά σφαιρικά τρίγωνα καί κάτω ἀπό τόν κοσμητή τοῦ τρούλου νά ἔχει μεταβλητό ὕψος ἀπό 0,30 ἕως 0,85 μ. Στόν χώρο πού δημιουργεῖται ἐπάνω ἀπό τοὺς ἡμικυλίνδρους τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καί κάτω ἀπό τή σκεπή κατά πάσαν πιθανότητα ὑπάρχουν κρύ-

17. Στό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Ἀνατολῆς (Σελίτσανης) Ἁγίας (δικιόνιος-17ος αἰ.), βλ. Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων στήν Ἀνατολή Ἀγίας Θεσσαλίας, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 114, εἰκ. 2· στήν Ἀγία Τριάδα Δίβρης Καλαβρύτων (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος – ἡ βόρεια, ἡ νότια καί ἡ δυτική κεραία καλύπτονται μέ ἡμισφαιρικούς ἢ ἡμιελλειπτικούς θόλους), βλ. Χ. Μπούρας, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἀλωση, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969), σ. 164, εἰκ. 1· στήν Ἀγία Τριάδα Μελιταίας (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος σέ κάτοψη, τρίκλιτη θολοσκεπῆς τρουλαία βασιλική ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀνωδομή – ἡ βόρεια, ἡ νότια καί ἡ δυτική κεραία καί τά δυτικά γωνιαῖα

Εἰκ. 12. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ὁ νότιος ὄμιλος τῶν Συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν.

πτες πού ἐπικοινωνοῦσαν ἄλλοτε μέ τόν ναό. Ἡ ἀντι-κατάσταση τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ μέ τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο, ἰδιομορφία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ἀπαντᾷ καί σέ ἄλλα μνημεῖα¹⁷. Ἡ ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ ἔχει μήκος 2,60, ἡ δυτική 2,70, ἐνῶ οἱ ἐγκάρσιες 1,50 μ. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τά γωνιαῖα διαμερίσματα

διαμερίσματα καλύπτονται μέ ἡμισφαιρικούς θόλους – ἐποχῆς τουρκοκρατίας), βλ. Π. Παπαδάκης, Ἡ Ἀγία Τριάδα Μελιταίας, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 171, εἰκ. 3, 4· στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα στή Βράχα Εὐρυτανίας (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, ἀπλός τετρακίονος ἀθωνικός – ἡ ἀνατολική καί ἡ δυτική κεραία καλύπτονται μέ ἡμισφαιρικούς θόλους – 1745), βλ. Γ. Ντέλλας, Τό μοναστήρι τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρα στήν Βράχα Εὐρυτανίας, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 100, εἰκ. 2, 3· στήν Ἀγία Τριάδα στό Ζουπάνι (σύνθετος τετρακίονος, ἀθωνικός – ἡ δυτική κεραία καλύπτεται μέ φουρνικό – 1800), βλ. Ρ. Στυλιανοῦ, Τό καθολικό τῆς μονῆς Ἀγίας Τριάδας στό Ζουπάνι, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 68, 69, εἰκ. 3, 4.

Εἰκ. 13. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ Ἀποκαθήλωση.

18. Ὁρθογώνια γωνιαῖα διαμερίσματα ἔχουν τὰ καθολικά τῶν μονῶν Ἀντινίτσης (β' μισό 15ου αἰ. –δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα), Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁθρουσ μονῆ τῆς Ἀντινίτσης, *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), σ. 370, εἰκ. 2· τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (1545–δυτικά διαμερίσματα), Γ. Ἀ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, *ΕΕΒΣ Θ'* (1927), σ. 395, εἰκ. 13· τῆς Βράχας Εὐρυτανίας (1745 –ἀνατολικά καὶ δυτικά διαμερίσματα), Ντέλλας, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 3· τῆς Ἀγίας Τριάδας Δρακότρυπας (1742 –δυτικά διαμερίσματα), Γ. Καρατζόγλου, Ἡ μονὴ Ἀγίας Τριάδας Δρακότρυπας (Σκλάταινας), *Ἐκκλησίαι* 2, 1982, σ. 140, εἰκ. 2, 144· τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου στὸ Ζάγκο Τρικάλων (1700 –ἀνατολικά καὶ δυτικά διαμερίσματα), Ἀ. Πασαλῆ, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ Ζάγκο Τρικάλων, *ΔΧΑΕ Κ'* (1999), σ. 135, εἰκ. 2.

19. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 64, 66, 69.

20. Πασαλῆ, ὁ.π., ὑπόσημ. 34-53.

21. Πασαλῆ, ὁ.π., ὑπόσημ. 54-63.

22. Στ. Μαμαλοῦκος, Παρατηρήσεις στὴ διαμόρφωση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων τῶν δικιόνων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), σ. 202 καὶ ὑπο-

νά εἶναι ὀρθογώνια μέ ἀναλογία $1,50/2,05=1/1,37^{18}$. Ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ, οἱ ἐπιμήκεις ἀναλογίες γωνιαίων διαμερισμάτων ὁδηγοῦν στὴν κάλυψή τους μέ κατὰ μήκος ἡμικυλίνδρους¹⁹, προκειμένου δὲ νὰ ἐπιλυθοῦν ἢ νὰ ἐκλείψουν προβλήματα ποῦ δημιουργοῦνται στὴ μορφολογικὴ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ διάφορα μνημεῖα μοναστηριακοὶ θόλοι²⁰, ἐλλειψοειδῆ φουρνικά²¹, ἀλλὰ καὶ τεταρτοκυλινδρικές καμάρες²². Στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Κλεινοῦ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους τὰ δυτικά καὶ τμήματα ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων τὰ ἀνατολικά, ὅπως ὁ Ἅγιος Μιχαὴλ τῶν Συννάδων στὴ Σκόπελο, ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, ὁ Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας στὴ Λακωνία, μνημεῖα τῶν ὄψιμων βυζαντινῶν χρόνων στὴ Σερβία, ὁ Ἅγιος Παντελεήμων στὴν Ἀνατολή Ἀγίας Θεσσαλίας²³, ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας (α' μισό 13ου αἰ.)²⁴, οἱ ναοὶ Κομήσεως Θεοτόκου ἢ Παναγίας Παπαμελετίου (17ος αἰ.)²⁵ καὶ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου²⁶ στὴ Σκόπελο, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἀγίας Ἀναλήψεως στὰ Καλύβια Ἀναλήψεως Ἐλασσόνος (17ος αἰ.)²⁷, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Προφήτη Ἡλία στὸν Τύρναβο (17ος αἰ.), ὅπου οἱ γενέσεις τῶν ἡμικυλίνδρων τῶν παραβημάτων καὶ τῶν διαμερισμάτων τῶν πλάγιων κλιτῶν (πρόκειται γιὰ τρίκλιτο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναό) δὲν εἶναι ὀριζόντιες ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τοὺς πλάγιους τοίχους ἀποκλίνουν πρὸς τὰ κάτω²⁸.

σημ. 79-100.

23. Πασαλῆ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 114 καὶ σημ. 16-19, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

24. Χαρ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, *ΕΕΠΣΑΠΘ Γ'* (1968), σ. 42 σχέδ. 1, σ. 50-51 καὶ σημ. 38, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα μνημείων.

25. Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας καὶ Σποράδων Νήσων, *ΑΔ 19* (1964), Χρονικά, σ. 274.

26. Ὁ.π., σ. 279-280.

27. Ἀ. Πασαλῆ, *Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίκου καὶ Ἐλασσόνος. Συμβολὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, *ΕΕΠΣΑΠΘ ΙΓ'* (1994), Παραρτ. 30, σ. 539, 540, 622, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα μνημείων. Ἐπίσης ἡ ἴδια, Ἡ Ἀγία Ἀνάληψη στὰ Καλύβια Ἀναλήψεως Ἐλασσόνος, *Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1993, σ. 49.

28. Ἀ. Πασαλῆ, Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸν Τύρναβο, *Ὁγδοο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1988, σ. 84.

Οί κλείδες τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων καλύψως τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων βρίσκονται σέ ὕψος 5,37 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, δηλαδή στό ἴδιο ὕψος μέ τίς ἐγκάρσιες κεραίες τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ οἱ κλείδες τῶν ἐγκάρσιων θόλων καλύψως τῶν παραβημάτων 0,19 μ. χαμηλότερα, σέ ὕψος 4,98 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Οἱ πλάγιοι χοροί εἶναι ἀβαθεῖς (μικρότεροι τοῦ ἡμικυκλίου).

Ὁ ναός στή θέση τῆς λιτῆς ἔχει θολοσκεπῇ νάρθηκα στά δυτικά χωρίς παρεμβολή τοίχου, ἀλλά μέ τή μεσολάβηση δύο κίωνων. Συνηθέστερα ἐμφανίζεται, βέβαια, ὁ τύπος τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν μέ νάρθηκα στά δυτικά, χωρισμένο ἀπό τόν κυρίως ναό μέ τοῖχο, μέ πλήθος παραδειγμάτων. Στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς μέ σταυρεπίστεγο νάρθηκα ὁρισμένες φορές καταργεῖται ὁ τοῖχος ἀνάμεσα στή δυτική κεραία τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα²⁹, ὅπως συμβαίνει π.χ. στόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο τῆς Ἀκροπόλεως³⁰, ἐνῶ ἄλλοτε καταργεῖται ὁλόκληρος ὁ τοῖχος ἀνάμεσα στόν νάρθηκα καί στόν κυρίως ναό καί ἀντικαθίσταται ἀπό δύο κίονες, ὅπως συμβαίνει στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁρωποῦ³¹. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί μέ νάρθηκα στά δυτικά χωρίς τήν παρεμβολή τοίχου (καταργεῖται ὁλόκληρος ὁ δυτικός τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ καί ἀντικαθίσταται μέ δύο κίονες) εἶναι ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος Κεφάλου στήν Πάρο (ἀπλός τετράστυλος μέ τριμερῆ νάρθηκα)³², ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Πραστεῖο τῆς δυτικῆς Μάνης (δικιόνιος μέ μεταγενέστερο νάρθηκα)³³ καί τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίας Ἀναλήψως στά Καλύβια Ἀναλήψεως Ἐλασσόνας³⁴.

Ὁ νάρθηκας εἶναι μονώροφος καί χωρίζεται μέσῳ τῆς καλύψεως τοῦ σέ τρία τμήματα (Εἰκ. 3). Τά δύο ἀκροαῖα, τό βόρειο καί τό νότιο, καλύπτονται μέ τρούλους πού φέρονται, μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων μέ τήν παρεμβολή ψηλῶν τυμπάνων, ἀπό τοὺς περιμετρικούς τοίχους τοῦ νάρθηκα, τά τόξα πού συνδέουν τοὺς κίονες μέ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καί ἀπό τόν ἡμικύλινδρο πού καλύπτει τό κεντρικό τμήμα τοῦ νάρθηκα. Ὁ ἡμικύλινδρος ἔχει τίς γενέσεις του παράλληλες πρὸς τόν ἐγκάρσιο ἄξονα τοῦ ναοῦ σέ ὕψος 4,85 μ. ἀπό τό δάπεδο καί τήν κλείδα σέ ὕψος 5,80 μ. (Εἰκ. 5). Τό ἐσωρράχιο τῶν τρούλων βρίσκεται σέ ὕψος 8,07 μ. Τῇ βάσει τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων τοῦ νάρθηκα περιτρέχει κτιστός κοσμήτης. Οἱ δίτρουλοι νάρθηκες συναντῶνται σέ ναούς, οἱ ὁποῖοι γεωγραφικά κατανέμονται στή βαλκανική χερσόνησο. Ἀφετηρία τῆς ἐξελιξέως τοὺς πιθανόν νά εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν ναό τῆς Θεοτόκου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Λιβός³⁵. Στήν ἐξέλιξη τῶν δίτρουλων νάρθηκων ὁ Στ. Ὑρτζιέ διέκρινε τρία βασικά στάδια³⁶: α) Ἡμιανεξάρτητα τρουλαῖα πλευρικά παρεκκλήσια προσκολλῶνται στόν νάρθηκα. β) Τά παρεκκλήσια ἐνσωματώνονται στόν ναό καί ἀνυψώνονται σέ αἶθουσα ὑπεράνω τοῦ νάρθηκα, λειτουργικῶς ὅμως παραμένουν ἀνεξάρτητα (πρόκειται γιὰ τοὺς διώροφους δίτρουλους νάρθηκες)³⁷. γ) Τό δάπεδο τῆς αἶθουσας τῶν παρεκκλησίων τοῦ ὀρόφου ἀφαιρεῖται, ὁπότε καταργοῦνται τά παρεκκλήσια καί οἱ δύο τρούλοι ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στόν χώρο τοῦ νάρθηκα. Ἐξωτερικά ἡ ἐμφάνιση τῶν μνημείων εἶναι ἴδια μέ ἐκείνη τοῦ δεύτερου σταδίου. Οἱ τρούλοι ὅμως ὑπεράνω τοῦ νάρθηκα ἔχασαν τόν ἀρχικό προορισμό τους, δηλαδή τήν κάλυψη τῶν παρεκκλησίων, εἴτε στό ἰσό-

29. Γ. Δημητροκάλλης, *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν. Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον*, Β', Ἀθήναι 1966, σ. 198.

30. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Τά βυζαντινά καί τουρκικά μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, *EMME B'* (1927), σ. 74, εἰκ. 68. Ὁ ναός εἶχε ἀρχικῶς μεταξὺ κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα τοῖχο καί τριβήλον μέ δύο κίονες (βλ. σχέδιο τοῦ Karl Porpe, 1840). Σῶζονται ἀκόμη οἱ παραστάδες τοῦ τριβήλου.

31. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεῖα Ὁρωποῦ καί Συναμίνου*, *ΔΧΑΕ Δ'* (1927), σ. 36, εἰκ. 10.

32. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Οἱ μεταβυζαντινοί ναοί τῆς Πάρου*, *ABME Θ'* (1961), σ. 157, εἰκ. 78.

33. Β. Παλαντζᾶς, *Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Πραστεῖο τῆς Δυτικῆς Μάνης*, *Ἐκκλησίαις* 2, 1982, σ. 316, εἰκ. 7.

34. Πασαλῆ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 27), σ. 539 (κάτοψη).

35. Ἀποψη τήν ὁποία διατυπώνει ὁ Σ. Ὑρτζιέ στήν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του γιὰ τοὺς δίτρουλους νάρθηκες στήν παλαιολόγεια

ἀρχιτεκτονική, βλ. Στ. Ὑρτζιέ, *The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture*, *ZRVI XIII* (1971), σ. 333-344. Ὁ R. Krautheimer ὑποστηρίζει ὅτι ὁ διώροφος νάρθηκας μέ τοὺς διδυμούς τρούλους εἰσχωρεῖ στήν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τό παρεκκλήσιο τῆς Παμμακαρίστου, βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καί βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 1991, σ. 544.

36. Ὑρτζιέ, ὁ.π.

37. Στὰ μνημεῖα τοῦ δεύτερου σταδίου πού παραθέτει ὁ Στ. Ὑρτζιέ θά προσθέσουμε δύο ἀκόμη, τὰ καθολικά τῶν μονῶν Φλαμουρίου στό Πήλιο (1595-1602), βλ. Γ. Κίζης, *Ἡ μονὴ Φλαμουρίου στό Πήλιο*, *Ἐκκλησίαις* 2, 1982, σ. 154, εἰκ. 7, 155, εἰκ. 8, καί Διονυσίου στόν Ὀλυμπο (16ος αἰ.), βλ. Χ. Σιαξμπάνη-Στεφάνου, *Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Διονυσίου στόν Ὀλυμπο*, *Ἐκκλησίαις* 3, 1989, σ. 119 εἰκ. 16, 120 εἰκ. 17, 121 εἰκ. 18.

γείο είτε στον ὄροφο, καί κράτησαν μόνον τόν μορφολογικό ρόλο τους. Αυτό συμβαίνει στο καθολικό τῆς μονῆς Χελανδαρίου (1303)³⁸. Τά καθολικά τῶν μονῶν Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στήν Πλαγιά (τ. Ζέρμα) Κόνιτσας (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ δίτρουλο νάρθηκα (1653)³⁹ καί Ἀγίων Ἀποστόλων Κλεινοῦ ἀποτελοῦν ἐπιβίωση τοῦ τύπου στά νεότερα χρόνια.

Ἡ σχετικά μεγάλη ἀναλογία τοῦ ναοῦ 2,70 (πλάτος κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τό πλάτος τῶν πλαγίων) θά μπορούσε, σύμφωνα μέ τήν κυριαρχοῦσα ἄποψη, νά τόν τοποθετήσῃ χρονικά σέ παλαιότερη ἐποχή⁴⁰, δεδομένου ὅτι στά τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ ἀτολμία στά μεγάλα ἀνοίγματα θολοδομίας ὁδηγεῖ σέ συντηρητικές λύσεις. Ἡ πρόθεση νά ἀκολουθηθοῦν τά παραδοσιακά ἀγιορείτικα πρότυπα διακρίνεται:

- Στή σύνθετη θολοδομία.

- Στή διατήρηση ἐνιαίας στάθμης δαπέδου νάρθηκα-κυρίως ναοῦ. Ὁ χωρισμός νάρθηκα-κυρίως ναοῦ τονίζεται μόνον μέ τή διαφοροποίηση τῆς καλύψεως⁴¹.

- Στήν ἐφαρμογή τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ἁθωνικοῦ τύπου, πού ἀποτελεῖ κανόνα τήν ἐποχή αὐτή στίς ὁρεινές περιοχές τοῦ θεσσαλικοῦ χώρου καί πιστοποιεῖ τή συνέχιση τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ἕως τήν ὀψιμη τουρκοκρατία. Ὁ τύπος βέβαια ἐπιβιώνει σὸν θεσσαλικό χώρο ἀποκλειστικά στή μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική ἕως τόν 18ο αἰώνα. Τό φαινόμενο δέν παρατηρεῖται στήν τυπολογία τῶν μὴ μοναστηριακῶν ναῶν γιά λόγους λειτουργικούς καί οἰκονομικούς. Στά μοναστήρια, ἐξαιτίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συντηρητισμοῦ, ἐπιβάλλεται ἡ προσκόλληση στήν παράδοση καί τή διατήρηση τῆς τυπολογίας τοῦ ἁθωνικοῦ τύπου, συνήθως μέ ὁρισμένες ἀπλουστεύσεις.

Οἱ τυπολογικές ἀπλουστεύσεις, παραλλαγές καί ἀλλοιώσεις σέ σχέση μέ τοὺς ἁθωνικοῦ τύπου ναοὺς τῶν βυζαντινῶν χρόνων συνοψίζονται ὡς ἀκολούθως:

- Ὁ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος συμπτύσσεται σέ ἐνδιάμεσο τύπο δικιόνιου-τετράστυλου ναοῦ.

- Τά πλευρικά παρεκκλήσια παραλείπονται.

- Ἡ ἀνωδομή κρύβεται τελείως κάτω ἀπὸ τήν ἐνιαία διριχτή στέγη μέ τίς μερικῶς λοξές ἀποτμήσεις στίς δύο στενές πλευρές. Ἀπὸ τή στέγη προεξέχουν μόνον ὁ κεντρικός τρούλος καί οἱ τρούλοι τοῦ νάρθηκα, ὅπως συμβαίνει καί στά καθολικά τῶν μονῶν Μεταμορφώσεως στήν Κρανέα Ἐλασσόνης (17ος αἰ., ἕνας τρούλος)⁴², στή Βράχα Εὐρυτανίας (1745, ἕνας τρούλος)⁴³, Ἀγίου Παντελεήμονα στήν Ἀνατολή Ἀγιάς (17ος αἰ., ὁ κεντρικός τρούλος καί τό φουρνικό τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ὡς τυφλὸς κῶνος)⁴⁴, Ζωοδόχου Πηγῆς στήν Παναγίτσα Τρικάλων (1761, ἕνας τρούλος)⁴⁵, Ἀγίου Γεωργίου σὸν Ἑπταχώρι (1632, ὁ κεντρικός τρούλος καί ἕνας τρούλος ἐπάνω ἀπὸ τόν νάρθηκα)⁴⁶.

- Ἡ λιτή, ἡ ὁποία στά παλαιότερα πρότυπα ἦταν εὐρύχωρος κιονοστήρικτος χώρος μέ πολυμερῆ στέγαση (τροῦλοι, σταυροθόλια, ἡμικύλινδροι, φουρνικά), συμπτύσσεται σέ νάρθηκα μικρῶν διαστάσεων, θολοσκεπῆ, τρουλαῖο.

- Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων δέν προβάλλουν ἐξωτερικά, ἀλλὰ ἐγγράφονται σὸν πάχος τῆς τοιχοποιίας. Πρόκειται γιά διάταξη πού συναντοῦμε στά παλαιότερα καθολικά μονῶν τῶν Μετεώρων: Μεταμορφώσεως (1387), Ἀγίας Τριάδας (1476), Βαρλαάμ (1536) καί Ρουσάνου (1545)⁴⁷, σέ πολλά παρεκκλήσια τῆς ὕστερης τουρκοκρατίας σὸν Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ καί σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅπως στή μονή Ἀντινίσσης (β' μισό 15ου αἰ.), στήν Ἀγία Τριάδα σὸν Ζουπάνι (18ος αἰ.), σὸν Ἅγιο Νικόλαο σὸν Περιβόλι Γρεβενῶν (1803), σὸν Ἅγιο Γεώργιο σὸν Μουζάκι (πρὶν ἀπὸ τό 1657), στή Ζωοδόχο Πηγὴ σὸν Μεσσηνικόλα (πρὶν ἀπὸ τό 1657), σὸν ναὸ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου στήν Πλάκα Ἀράχθου (πρὶν ἀπὸ τό 1665)⁴⁸ κ.ἀ.

38. Μυλωνᾶς, ὅ.π., συγκρ. πίν. VI. Petković, ὅ.π., σ. 336-341. G. Millet, *L'ancien art serbe*, Παρίσι 1919, σ. 95 κ.ἐ. V. Djurić, Hilandar, *Enciklopedija likovnih Umjetnosti*, 2, Zagreb 1962, σ. 534-535.

39. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Βυζαντινά, μεσαιωνικά καί νεότερα μνημεῖα Ἡπείρου, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 159, 160 (σχέδ. 1) καί πίν. 98α.

40. Κίτσης, ὅ.π., σ. 161 καί εἰκ. 25.

41. Στά ἁθωνικά καθολικά ἡ λιτή βρῖσκεται σὸν ἴδιο ἐπίπεδο μέ τόν κυρίως ναὸ ἢ σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἕνα σκαλοπάτι χαμηλότερα, Μυλωνᾶς, ὅ.π., συγκρ. πίν.

42. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 428, πίν. 316Α.

43. Ἀ. Ὁρλάνδος - Μ. Θεοχάρη, Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου ἱεραὶ μοναὶ Βράχας καί Ρεντίνης, *ΑΕ* 1958, Ἀρχαιολ. Χρον., σ. 1-11, πίν. Α', ΣΤ'.

44. Ἀ. Πασαλῆ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 23), σ. 113, 115 εἰκ. 3, 116 εἰκ. 4.

45. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα Θεσσαλίας, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, σ. 309, πίν. 283β. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στήν Παναγίτσα Τρικάλων, *Δέκατο Ἑβδομο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα καί περὶλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1997, σ. 59.

46. Μ. Πολυβίου, Ἡ μονή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου σὸν Ἑπταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Βοῖου-Γράμμου, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 37 εἰκ. 4, 38 εἰκ. 5.

47. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 395 εἰκ. 13, 397 εἰκ. 14, 399 εἰκ. 16, 400 εἰκ. 17.

48. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ μονή Πέτρας στήν Ν. Πίνδο, *Ἐκκλησιές* 2, 1982, σ. 136, εἰκ. 32, σχέδ. 1-10.

Ἀπό τὴν ἀπουσία προεξέχουσων κογχῶν προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀτονεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ διαφοροποίηση τῶν παραβημάτων ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερό βῆμα. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν παλαιότερο τριμερῆ χωρισμὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος ἀπομένει μόνον ἡ διαφοροποίηση στὴν κάλυψη.

- Ὑπάρχει ἀσάφεια στὴ διαφοροποίηση τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτονται ὄχι μὲ φουρνικά ἢ σταυροθόλια ἢ κατὰ μῆκος ἡμικυλίνδρους, ἀλλὰ μὲ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους.

- Ἀπουσιάζουν οἱ παραστάδες μεταξὺ πεσσῶν ἢ κιόνων καὶ ἀπέναντι τοίχων.

- Ὁ νάρθηκας καλύπτεται μὲ ἓνα τρόπο σχετικῶς ἀσυνήθιστο.

Μορφολογία

Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος πού καλύπτει ὅλες τίς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες, συμπεριλαμβανομένων τῶν κιόνων, τῶν κιονοκράνων, τῶν ἐπιθημάτων, τῶν ἐλκυστήρων καὶ τοῦ κοσμήτη, τὸ χρυσωμένο τέμπλο καὶ οἱ φεγγίτες μὲ τὰ πολύχρωμα ὑαλοστάσια δείχνουν τὴ διάθεση γιὰ μορφολογικὴ διάπλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ τὴ δημιουργία αἰσθητικῆς πολυτέλειας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἰδιαίτερα στὸν νάρθηκα οἱ ἀναλογίες εἶναι ὑψηλές. Τὸ ὁμάλιο μὲ θέμα τὸν κύκλο τὸν ἐγγεγραμμένο σὲ ὀρθογώνιο παρουσιάζει πολὺ μικρὸ μορφολογικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἐξωτερικὰ ἐπικρατεῖ ὁ συμπαγὲς ὄγκος τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἐνιαίαν δίριχτη στέγη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξέχουν ὁ κεντρικὸς καὶ οἱ δύο τροῦλοι τοῦ νάρθηκα, οἱ ὁποῖοι τονίζουν τὴν κατακόρυφη διάσταση καὶ προσδίδουν στὸ σύνολο πλαστικὸ ἐνδιαφέρον (Εἰκ. 14-16). Οἱ τροῦλοι τοῦ νάρθηκα ἐμφανίζονται χαμηλωμένοι σὲ σχέση μὲ τὸν τροῦλο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὴν κορυφὴ τῆς κωνικῆς στέγης κάθε τροῦλου ὑπάρχει λίθος, στὸν ὁποῖο πακτώνεται μεταλλικὸς σταυρός. Οἱ ἀναλογίες εἶναι βαριές, στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνιαίας στεγάζσεως νάρθηκα-κυρίως ναοῦ-ἱεροῦ βήματος ἐφαρμόζεται μόνον στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση, χωρὶς νὰ ἰσχύει στὴ σύνθεση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Στὸν βαρὺ ὄγκο τοῦ κτιρίου πρόσκολωνται οἱ τρίπλευρες κόγχες τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τῶν πλάγων χορῶν πού καλύπτονται μὲ ἀνεξάρτητες ἡμι-

κωνικὲς χαμηλότερες στέγες. Μὲ τοὺς προεξέχοντες ὄγκους τοὺς οἱ κόγχες ἀποτελοῦν στοιχεῖα διαπλάσεως τῶν ὄψεων.

Τὸ γεῖσο τοῦ ναοῦ εἶναι ἐνιαῖο ἀπὸ δύο προεξέχουσες σειρὲς σχιστοπλακῶν. Ἀνάλογο γεῖσο ὑπάρχει στίς κόγχες. Τὸ γεῖσο τῆς στέγης τῶν τροῦλων ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς σειρὲς σχιστοπλακῶν τοποθετημένων ἐκφορικά, στὴ μεσαία ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πλάκες εἶναι τοποθετημένες διαγώνια, δημιουργώντας ὀδοντωτὴ ταινία⁴⁹. Μορφολογικὸ ἐνδιαφέρον προσδίδει στὸ μνημεῖο τὸ πολυγωνικὸ γεῖσο στὴν ἀνατολικὴ καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ὅπως διαμορφώνεται μὲ τὴ μερικῶς λοξὴ ἀπότμηση τῆς στέγης (Εἰκ. 15-16). Στὴ βόρεια καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τροῦλου διακρίνονται ἱχνη ὑποτυπώδους βάσεως μὲ τὴ διαφοροποίηση τῆς πλακοσκεπῆς.

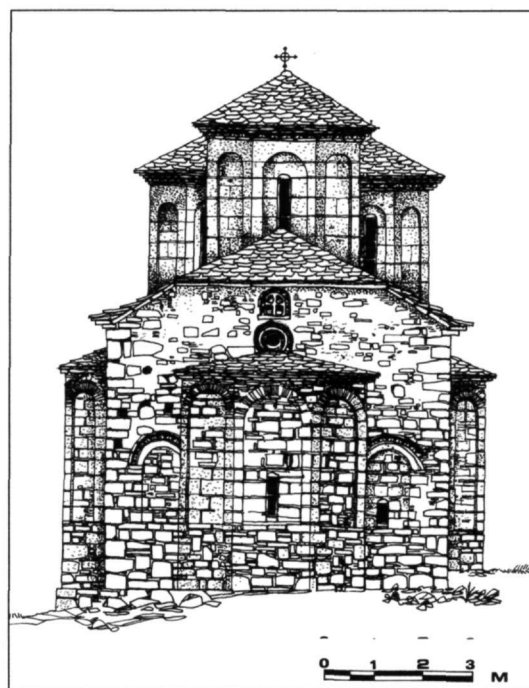
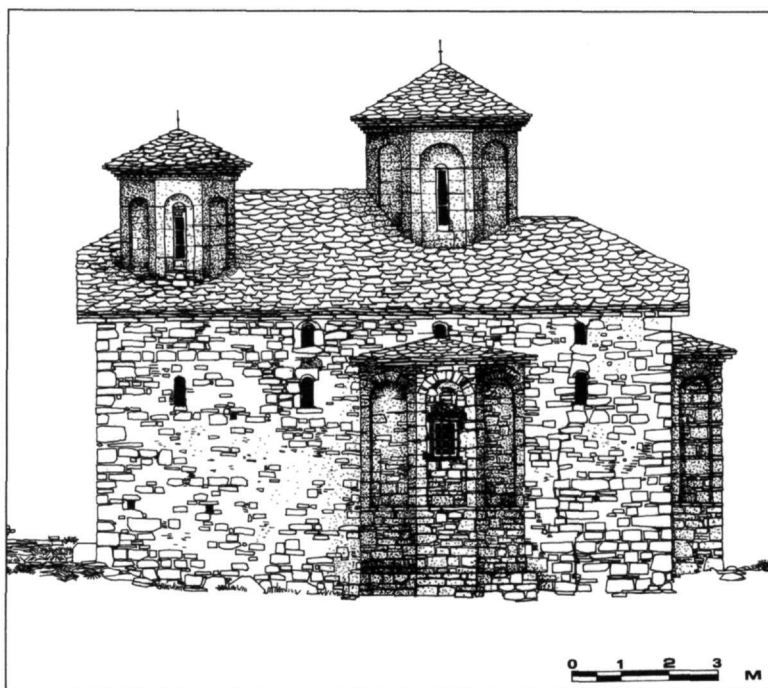
Στὸν νότιο χορὸ ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ σὲ κάτοψη κρηπίδα, ὕψους 0,50 μ., ἐπάνω στὴν ὁποία πατὰ ἡ τρίπλευρη κόγχη. Τὸν δυτικὸ τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου περιτρέχει κτιστὸ πεζοῦλι.

Οἱ τοῖχοι, πάχους 0,80-0,95 μ., εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ λίθους σχετικὰ ὀρθογωνισμένους. Στὴ δόμηση διακρίνεται μικρὴ προσπάθεια ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Οἱ κόγχες διακοσμοῦνται ἐξωτερικῶς μὲ τρία τυφλά ἀψιδώματα, ἀνὰ ἓνα σὲ κάθε πλευρὰ, πού εἰσέχουν ἐλαφρὰ, ἔχουν συνολικὸ ὕψος περίπου 3 μ. καὶ φθάνουν ἐπάνω ἕως τὸ γεῖσο. Στὰ τύμπανα τῶν κογχῶν καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀνατολικῆς, ἡ δόμηση γίνεται κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, μὲ ὀρθογωνισμένους λίθους καὶ μὲ πλίνθους ἀνάμεσα στοὺς ἀρμούς (ὀριζόντιους καὶ κάθετους). Ἡ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια στὴν ἐμφάνιση τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθεια διαδεδομένη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἀπαντᾷ ὅμως ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Μορφολογικὸ ἐνδιαφέρον προσδίδουν στὴν ἀνατολικὴ ὄψη οἱ ιδιόρρυθμες εἰσέχουσες κόγχες τῶν παραβημάτων, οἱ ὁποῖες καλύπτονται μὲ εἰσέχον τεταρτοσφαῖριο, ἐνῶ τίς λίθινες ἡμικυκλικὲς ἀπολήξεις τοὺς πρὸς τὰ ἐπάνω περιβάλλουν τόξα μικρότερα τοῦ ἡμικυκλίου ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία (Εἰκ. 15).

Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τὸ τύμπανο ἐπάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος ποικίλλεται μὲ φεγγίτη στὸ κέντρο, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνοιγμα ἐξωτερικῶς εἶναι κυκλικὸ καὶ ἐσωτερικῶς ὀρθογωνικὸ. Ὁ φεγγίτης περιβάλλεται ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία. Ψηλότερα, στὸν ἄξονα τῆς

49. Πά λίθινες ὀδοντωτὲς ταινίες στὸ γεῖσο τῆς στέγης τῶν ναῶν βλ. Ἄ. Πασαλῆ, Ἡ Ἀγία Παρασκευὴ στὸ Νεραΐδοχώρι Τρικάλων,

Ἐκκλησίαις 5, 1998, σ. 201.

Εικ. 14-15. Καθολικό της μονής Κλεινού. Νότια καί ανατολική ὄψη.

ὄψεως, ὑπάρχει σταυρός μέ πεπλατυσμένα τά ἄκρα τῶν κεραίων, λαξευμένος σέ πωρόλιθο⁵⁰, μέσα σέ ἀψίδωμα πού σχηματίζεται ἀπό πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία. Ἐκατέρωθεν, σέ μικρές ἀποστάσεις, διακρίνονται στήν τοιχοποιά δύο πλίνθινοι σταυροί (Εἰκ. 15).

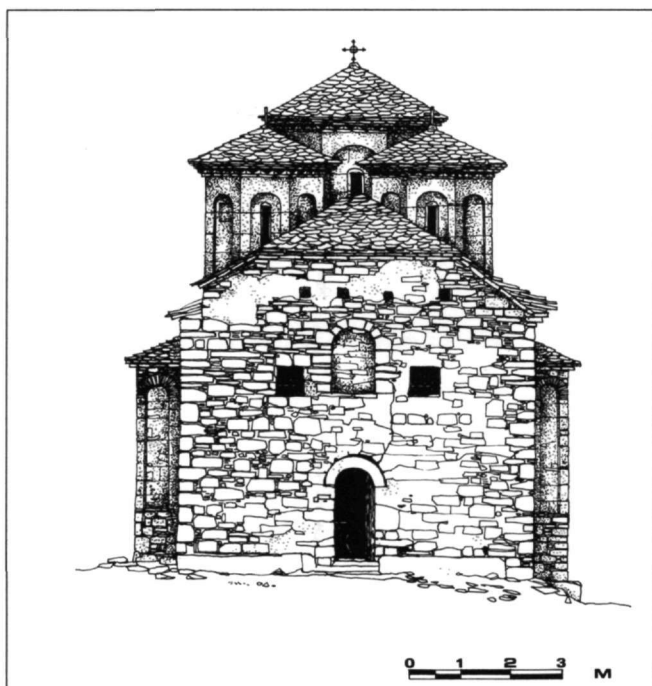
Στή δυτική πλευρά, τά θυρώματα τῆς εἰσόδου εἶναι ἀπλά καί σχηματίζονται ἀπό τούς δομικούς λίθους τῆς τοιχοποιίας. Τό ἀνώφλι εἶναι ἡμικυκλικό, λίθινο, ἀκόσμητο καί διαμορφώνεται σέ ἐσοχή σέ σχέση μέ τήν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς τοιχοποιίας. Τό ἄνοιγμα φράσσεται μέ ξύλινη, σανιδωτή θύρα. Τό ὑπέρθυρο ἀνακουφίζεται ἀπό ὑπερκείμενη ἀψιδωτή κόγχη, ἡ ὁποία πιθανῶς δέν ἀγιογραφήθηκε ποτέ. Τό ἀψίδωμα τῆς κόγχης αὐτῆς διαμορφώνεται μέ ἓνα τόξο ἀπό λίθινους θολίτες στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν τοιχοποιά (Εἰκ. 16).

Ὁ κεντρικός τρούλος ἐξωτερικά εἶναι ὀκτάπλευρος. Σέ κάθε πλευρά του φέρει ἀβαθές ἀψίδωμα μέ ἡμικυκλική

ἀπόληξη πρὸς τά ἐπάνω. Στίς τέσσερις πλευρές φέρει ψηλά μονόλοβα παράθυρα (φωτοθυρίδες). Οἱ τρούλοι τοῦ νάρθηκα ἀντιγράφουν τόν τρούλο τοῦ κυρίως ναοῦ σέ μικρότερο μέγεθος. Στή δόμηση τῶν τυμπάνων τῶν τρούλων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πωρόλιθοι, οἱ ὁποῖοι ἀφ' ἑνός ἔχουν μικρό βάρος καί ἀφ' ἑτέρου διευκολύνουν τή διαμόρφωση τῶν ἀψιδωμάτων τῶν τυμπάνων μέ τή λάξευση στήν ὀλοκληρωμένη τοιχοποιά, ἐπειδή εἶναι ὑλικό εὐκόλο στήν κατεργασία. Ἦδη σέ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ τεχνική τῆς ἀπολαξεύσεως τῶν δομικῶν λίθων γιά τή δημιουργία μορφολογικῶν στοιχείων διαρθρώσεως τῶν ὄψεων⁵¹. Τά τυφλά ἡμικυκλικά ἀψιδώματα στίς κόγχες καί στίς πλευρές τῶν τρούλων, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐξωτερική τοιχοποιά σέ ὀριζόντιες ζώνες, εἶναι ἓνας διακοσμητικός τρόπος πού γενικεύθηκε στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Δείχνουν ἐπιρροή ἀπό βυζαντινά πρότυπα

50. Σταυροί ἀνάγλυφοι σέ πέτρα ἢ μάρμαρο, πλίνθινοι ἢ διαμορφωμένοι μέ τό κονίαμα κοσμοῦν συνήθως τίς ὀψεις τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν, κυρίως τίς ἀνατολικές, Χ. Χατζηαντωνίου-Δεληβογιατζή, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κολινδρού, *Ἐκκλησίες* 4, 1993, σ. 48 καί σημ. 29, ὅπου ἀναφορές καί σχετικά παραδείγματα.

51. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στή Μανωλάδα, *ΕΕΠΣΑΠΘ Δ'* (1969), σ. 261, ὅπου ἀναφέρονται καί ἄλλα μνημεῖα. Ἀνάλογη κατασκευή μέ τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἔχουν τά τύμπανα τῶν τρούλων στόν Ἅγιο Νικόλαο στό Περιβόλι Γρεβενῶν, *Ἐκκλησίες* 1, 1979, σ. 83-92.

Εἰκ. 16. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Δυτική ὄψη.

καί μάλιστα ἐπιρροή τῆς Πρωτεύουσας, ἀναπτύχθηκαν ὁμως μέσα σέ οἰκονομική ἔνδεια καί περιορισμούς λόγω κοινωνικῶν συνθηκῶν⁵².

Τέλος, στοιχεῖα διαρθρώσεως τῶν ὀψεων ἀποτελοῦν οἱ φωτοθυρίδες καί τά παράθυρα μέ τήν ὁργανωμένη θέση τους σέ ἐπάλληλα ἐπίπεδα, μέ τά λίθινα τοξωτά ἀνώφλια καί τούς σταθμούς ἀπό λαξευμένους γωνιολίθους. Ἡ κανονικότητα καί τό σχετικά μεγάλο μέγεθος τῶν παραθύρων εἶναι καθαρά ἀγιορεϊτική ἐπίδραση, δεδομένου ὅτι κατά τόν 18ο αἰῶνα σέ ὅλη τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα εἶναι μικρά καί τοποθετημένα σέ ἀκανόνιστες θέσεις. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ φεγγίτες τοῦ ναοῦ, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἐσωτερικῶς ἑγχρωμα ὑαλοστάσια πού συναρμολογοῦνται μεταξύ τους μέ σκελετό ἀπό γυψοκονίαμα σέ γεωμετρικά σχήματα—ὀρθογώνια, καμπύ-

λα, κυκλικά καί μεικτά—, ἐγγεγραμμένα σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο μέ ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τά ἐπάνω. Ἡ ποικιλία τῶν σχημάτων, ἡ κομψότητα τῆς χαράξεως, ἡ σταθερότητα παρ' ὅλες τίς πολύ λεπτές γύψινες νευρώσεις καί ἡ ὁμορφιά τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος, εἶναι ἐντυπωσιακές. Πρόκειται γιά βυζαντινὴ ἐπιβίωση, ἀπὸ ἐπίδραση τῆς κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (ἀρχοντικά) στήν ἐκκλησιαστική⁵³. Τήν τεχνική αὐτή θά συναντήσουμε στά τουρκικά τεμένη κάτω ἀπὸ τήν ἐπιρροή τοῦ μπαρόκ καί τοῦ ροκοκό⁵⁴.

Τό μνημεῖο εἶναι ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἄποψη τυπολογίας καί γραφικό. Ἀκολουθεῖ τά παλαιότερα πρότυπα, παρουσιάζει ὁμως ἰδιομορφίες τοπικοῦ χαρακτήρα. Ὁ βαρὺς ὄγκος πού ἐπιστέφεται ἀπὸ τρεῖς τρούλους μέ ψηλά τύμπανα δίνει στό κτίριο δυναμισμό καί αὐστηρότητα πού τό διαφοροποιοῦν ἀπὸ τά σύγχρονά του ταπεινά ἐκκλησιαστικά κτίρια τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου καί τό συνδέουν μέ τά ἀντίστοιχα μνημεῖα τῶν γειτονικῶν περιοχῶν τῆς Πίνδου. Τό καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ προσθέτει μία ἀκόμη παραλλαγή στοὺς ναοὺς ἁθωνικοῦ τύπου πού ἐφαρμόσθηκαν κατὰ τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐπιγραφές⁵⁵

Στόν ναό σώζονται ἐπιγραφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλοῦμε πληροφορίες γιά τήν τοιχογράφησή του, τοὺς ἐπισκόπους, ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τῶν ὁποίων ἔγιναν οἱ διάφορες ἐργασίες (τοιχογραφίες, τέμπλο), τὴ χρονολόγησή, τὸν ζωγράφο πού ἔκανε τὴν ἀγιογράφηση, καθὼς καί τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν, πού ἦταν ἱερομόναχοι καί λαϊκοί (ἀστοί καί πρόκριτοι). Πουθενά ὁμως δέν γίνεται ἀναφορά στά συνεργεῖα τῶν μαστόρων πού πῆραν μέρος στήν ἀνέγερση. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι καλογραμμένες, οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2 ἐπὶ τό πλεῖστον μεγαλογράμματες, οἱ ὑπόλοιπες μικρογράμματες, μέ ἰσοῦψῃ γράμματα, χωρὶς ἀνορθογραφίες.

1. Στό ἐσωρράχιο τῆς τοξωτῆς θύρας εἰσόδου στόν ναό ὑπάρχει τριγλωση ρήση τοῦ ἁγίου Ζωσιμά, στήν ἀρχαία ἑλληνική, στή νέα ἑλληνική καί στήν ἀρωμουνική

52. Μ. Χατζηδάκης, Πνευματικὸς βίος καί πολιτισμός, 1669-1821, *ΙΕΕ*, ΙΑ', 1975, σ. 244.

53. Γιά τὰ βυζαντινὰ παράθυρα, βλ. C. Bouras, *Les portes et les fenêtrés en architecture byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 170, 203-205, 209.

54. Μπούρας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 168.

55. Μακρῆς, ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 252-257. Μαντζανάς, ὁ.π. (ὑπό-

σημ. 3), σ. 83-91. Κ. Σπανός, Προσθήκες καί διορθώσεις σέ κείμενα προγενεστέρων τόμων, *ΘεσσΗμ Θ'* (1986), σ. 2. (Μετά τὴν δημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Μ. Γαριδῆ, Ὁ Μητροπολίτης Παῖσιος καί ἡ βλάχικη ἐπιγραφή τοῦ Κλεινοβοῦ: ἀλφάβητο καί ἐθνικὸ πρόβλημα, *Τὰ ἱστορικά* 3, Ἀθήνα, Μάιος 1985, σ. 180-199). Παπαζήσης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 524-527, 531, 533, 536-539, 541.

(βλαχική) (Εἰκ. 17)⁵⁶, πού σέ μεταγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς:
Ἀρχαιοελληνική:

» ΦΟΒΩ ΠΡΟΒΑΙΝΕ, ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ Τ(Η)Σ ΕΙΣΟΔΟΥ
» ΤΡΟΜΩ ΛΑΜΒΑΝΕ, ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ ΜΥΣΤΥΡΙΩΝ,
» ΙΝΑ ΜΗ ΚΑΤΑΦΛΕΧΘΗΣ, ΠΥΡΙ ΤΩ ΑΙΩΝΙΩ.

Νεοελληνική:

» ΣΚΙΑΖΟΥ Κ' ΕΜΠΑΙΝΕ, ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ,
» ΤΡΕΜΕ Κ' ΕΠΕΡΝΕ ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ.
» ΚΟΛΑΣΣΕΚ(ΑΙ) ΦΩΤΙΑΙΣ, ΑΝΘΕΛΗΣ ΠΑΝΑ ΦΥΓΗΣ⁵⁷.

Βλαχική:

» ΙΝΤΡΑ ΜΠΑΣΙΑΡΕΚΑ, ΚΟΥ ΜΟΥΛΤΑ ΠΑΒΡΙΕ.
» ΤΡΙΑΜΠΟΥΡΑΛΟΥΝΤΑ ΛΟΥΙ ΜΑΡΙΑ ΚΟΥ ΜΝΙΚΑΤΟΥΡΑ,
» ΦΩΚΟΥΛΟΥ ΑΚΣΙ ΣΗ ΚΟΛΑΣΗ ΤΡΑ ΣΚΑΚΗ⁵⁸.

Ἡ ἐπιγραφή στή βλαχική γλώσσα εἶναι γραμμένη μέ βάση τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, μέ χρήση ὅμως διακριτικῶν σημείων, μέ τά ὁποῖα ἀποδίδονται οἱ φθόγγοι τῆς βλαχικῆς. Μέσω αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς ἴσως γίνεται προσπάθεια ἀναγνώρισεως, προβολῆς καί προωθήσεως τῆς βλαχικῆς γλώσσας. Ἴσως εἶναι ἡ μόνη γνωστή βλαχική ἐπιγραφή στόν ἑλλαδικό χῶρο⁵⁹. Τό ἀρχαιότερο δείγμα ἀρωμουνικοῦ γραπτοῦ λόγου εἶναι ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἱερομονάχου Νεκταρίου Τέρπου, πού γράφηκε σέ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας, χρονολογούμενη στό 1731 καί προερχόμενη ἀπό τή μονή τῆς Παναγίας τῆς Ardenica (μικροῦ χωριοῦ τῆς πεδιάδας τῶν

Εἰκ. 17. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ τρίγλωσση ἐπιγραφή (ὑπ' ἀριθ. 1).

Μουζακίων, κοντά στήν κωμόπολη Fieri τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας)⁶⁰. Ἄλλο δείγμα ἀρωμουνικοῦ λόγου εἶναι τό τετράστιχο τοῦ ἀγγείου Simota, πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα⁶¹.

2. Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἐπάνω ἀπό τήν εἴσοδο, ὑπάρχει ἡ κτιτορική ἐπιγραφή, κεφαλαιογράμματι κατά τό μεγαλύτερο μέρος (Εἰκ. 18):

+ ΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΕΥΦΗΜΩΝ / ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ. ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΑΓΩΝ, Κ(ΥΡΙΟ)Υ, Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΥΡΙΛΛΟΥ : τοῦ ἐκ κώμης Καστανι(ᾶ)⁶² ΔΙΑ / CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΩΝ ΕΝΑΚΟΥΜΕΝΩΝ

56. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Κλεινοβοῦ εἶναι βλαχόφωνοι Ἑλλήνες.

57. Ἀνάλογα κείμενα, τά ὁποῖα ἔχουν σκοπό τή δημιουργία αἰσθήματος φόβου στούς ἀνθρώπους πού εἰσέρχονται στόν ναό, ἀπαντοῦν συχνά στίς εἰσόδους τῶν ναῶν τήν ἐποχή αὐτή, πρβλ. τήν ἀντίστοιχη ἐπιγραφή στόν ναό τῆς Θεοτόκου στό Μούρσει Μαγνησίας τοῦ 1792: *Μέ φόβον τρόμον ἐμβαίνει μέσα στήν ἐκκλησίαν / Διά νά ἔχης βοηθόν Δέσποινα (τήν) Μαρίαν / Ἀνηγέρθη ἡ πύλη αὕτη δι' ἐξόδου Κ.Σ.Ε.Ψ ἐν τῷ 1792 Ιουλ. 1Δ*, καί τήν ἐπιγραφή στόν ναό τῆς Ἁγίας Τριάδας Μακρυνίτσας τοῦ 1836: *Μέ φόβον τρόμον ἐμβαίνει μέσα στήν ἐκκλησίαν / διά νά ἔχης βοηθόν Τριάδα τήν Ἁγίαν*, βλ. Κ. Μακρῆς, *Ἡ λαϊκή τέχνη τοῦ Πηλίου*, Ἀθήνα 1976, σ. 130.

58. Πά τή σωστή ἀπόδοση τῆς ρήσεως τοῦ Ζωσιμᾶ στή βλαχική γλώσσα, βλ. Δ. Σίκος, Ἀναίρεση φιλολογικῶν ἐρρεισμάτων τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, *Ἡπειρωτικό Ἡμερολόγιο* 1985, σ. 191-202. 59. Τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς χωρίς σχόλια καί μέ διορθωμένα ὀρισμένα ὀρθογραφικά λάθη δημοσίευσε ὁ Κ. Γῶγος, Αὐτόγραφος βιογραφία Παϊσίου Ἐπισκόπου Σταγῶν, Σηλυμβρίας, Μητροπολίτου Φιλίππουπόλεως, *Μετεῶρα Γ'-ΙΔ'* (Δεκ. 1960), σ. 42-44. Ἀργότερα ὅμως ἀσχολήθηκε ὁ Γαρίδης, ὁ.π. (ὑποσημ. 55), σ. 188-200. Ὁ Μ. Γαρίδης χρονολογεῖ τήν ἐπιγραφή λίγο πρὶν ἀπό τό 1784, ἐνῶ ὁ Ἀχ. Λαζάρου στό 1789, βλ. Ἀχ. Λαζάρου, *Ἡ ἀρωμουνική*

καί αἱ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς. Βλάχοι. Ἱστορική, φιλολογική μελέτη, Ἀθήνα 1986², σ. 186-187.

60. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 183-185, ὅπου καί παραπομπές σέ σχετική βιβλιογραφία.

61. Ὁ.π., σ. 185-186. Ὁ Λαζάρου στή συνέχεια ἀναφέρεται σέ ἐγχειρίδια καί λεξικά τῆς ἀρωμουνικῆς γλώσσας (ὁ.π., σ. 187-213).

62. Ὁ Κύριλλος καταγόταν ἀπό τήν Καστανιά Καλαμπάκας καί χρημάτισε ἐπίσκοπος Σταγῶν. Ὁ Β. Ἀτέσης χρονολόγησε τήν ἐπισκοπία τοῦ Κυρίλλου στό διάστημα 1846-1854, βασιζόμενος στήν πληροφορία πού δίνουν τά φ. 183β'-184 τοῦ κώδικα Λαρίσης, βλ. Β. Ἀτέσης, Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερα, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 265, ἀνατύπωσης ἐκ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρον Ἀλεξανδρείας, νσ' (1974) καί νς' (1975), καί Κ. Δυοβουνιώτης, Συμβολαί εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης, *Τερός Σύνδεσμος*, 1 Δεκεμβρίου 1916, ἀριθ. 278, ἔτος ΙΒ', σ. 8, ὁ Ν. Παννόπουλος στό διάστημα 1846-1853, βλ. Ν. Παννόπουλος, Ἐπισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας, *ΕΦΣΠ* 11 (1915), σ. 174.

Κατά τόν κώδικα Λαρίσης, φ. 183β'-184, ὁ Κύριλλος καθαιρέθηκε τό 1854 μέ πατριαρχική συνοδική ἀπόφαση, ἐπειδή πῆρε μέρος στή Θεσσαλική ἐπανάσταση τοῦ 1854. Τό 1869 ἔγινε μοναχός στή μονή Ἁγίου Παντελεήμονος στό Ἅγιον Ὄρος μετονομασθεῖς σέ Παντελεήμονα, ὅπου καί ἀπέθανε τό 1869, βλ. Ἀτέσης, ὁ.π., σ. 265.

ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ Κ(ΑΙ) / ΘΕΟ-
ΚΛΗΤΟΥ⁶³, ΔΙ' ΕΠΙΣΤΑΣΙΑΣ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΓΙΑΝ(Ν)ΑΚΗ
ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΥ ΠΡΟΕΣΤΟΤΟΣ, ΔΙΑ / ΧΕΙΡΟΣ
ΤΟΥ ΕΥΤΕΛΟΥΣ Κ(ΑΙ) ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑ-
ΓΝΩΣΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ / ΣΑΜΑΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑ
ΜΗΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ, ΕΤΕΛΕΙΩΘΗ ΔΟΞΑ ΤΩ ΑΓΙΩ
ΘΕΩ.

3. Στόν κεντρικό τρούλο, γύρω από τήν παράσταση του Παντοκράτορα, υπάρχει ή επιγραφή:

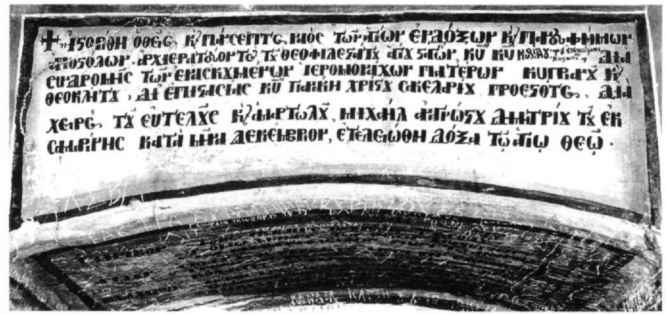
+ Κύριε Κύριε επίβλεψον εξ ούρανοῦ κ(αί) ἴδε κ(αί)
ἐπίσκεψαι τήν ἄμ(π)ελον ταύτην καί κατάρτιται αὐτήν
ἦν ἐφύτευ(σ)εν ἡ δεξιὰ σου : ἐν ἔτει τῷ σωτηρίῳ ΑΩΚ
1820 ἀπό Ἀδαμ 7325⁶⁴.

4. Στόν νότιο τρούλο τοῦ νάρθηκα, γύρω ἀπό τήν εἰκό-
να τῆς Θεοτόκου, ὑπάρχει ἐπιγραφή, ἡ ὁποία μεταγρά-
φεται ὡς ἀκολούθως:

+ ἐπὶ σοὶ χαίρει κεχαριτομένη πᾶσα ἡ κτήσις Δόξα σοι
1820 : ἐν μηνί νοεμβρίῳ. 25

5. Στόν βόρειο τρούλο τοῦ νάρθηκα, γύρω ἀπό τήν εἰκό-
να τῆς Συνάξεως τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ὑπάρχει
ἐπιγραφή, ἡ ὁποία μεταγράφεται ὡς ἀκολούθως:

«+ οἱ τῶν ἀποστόλων πρωτόθρονοι κ(αί) τῆς οἰκουμέ-
νης διδάσκαλοι τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων πρεσβεύετε
εἰρήνῃ τῇ οἰκουμένην δωρίσασθαι κ(αί) ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν
τὸ μέγα ἔλεος 1820».

Εἰκ. 18. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή
(ὑπ' ἀριθ. 2).

6. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, μέσα σὲ τρεῖς ἀπὸ τίς ἑξὶ
εἰκονιζόμενες δέλτους, σώζονται τμήματα ἐπιγραφῶν
(Εἰκ. 19).

Σὲ μία δέλτο, ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου:

Παῖσιον ἀρχιερέως / κυπριανοῦ Θεοκλήτου / τῶν Ἱερο-
μονάχων, / γονέων κ(αί) συγγενῶν / αὐτῶν γρηγορίου /
ἱερομονάχου. - / ὅποιος ἱερεὺς ἂν δέν / πάρῃ ξεχωριστὴν
μερίδα διὰ αὐτά τά / ὀνόματα θέλει δῶ = / ση λόγον τῷ
Θεῷ / ὅτι αὐτοὶ εφθίασαν / τὸν τέπλον κ(αί) τήν ἱστο-
ρίαν τῆς ἐκκλησίας κ(αί) ἄλλα τοῦ μοναστηρίου.

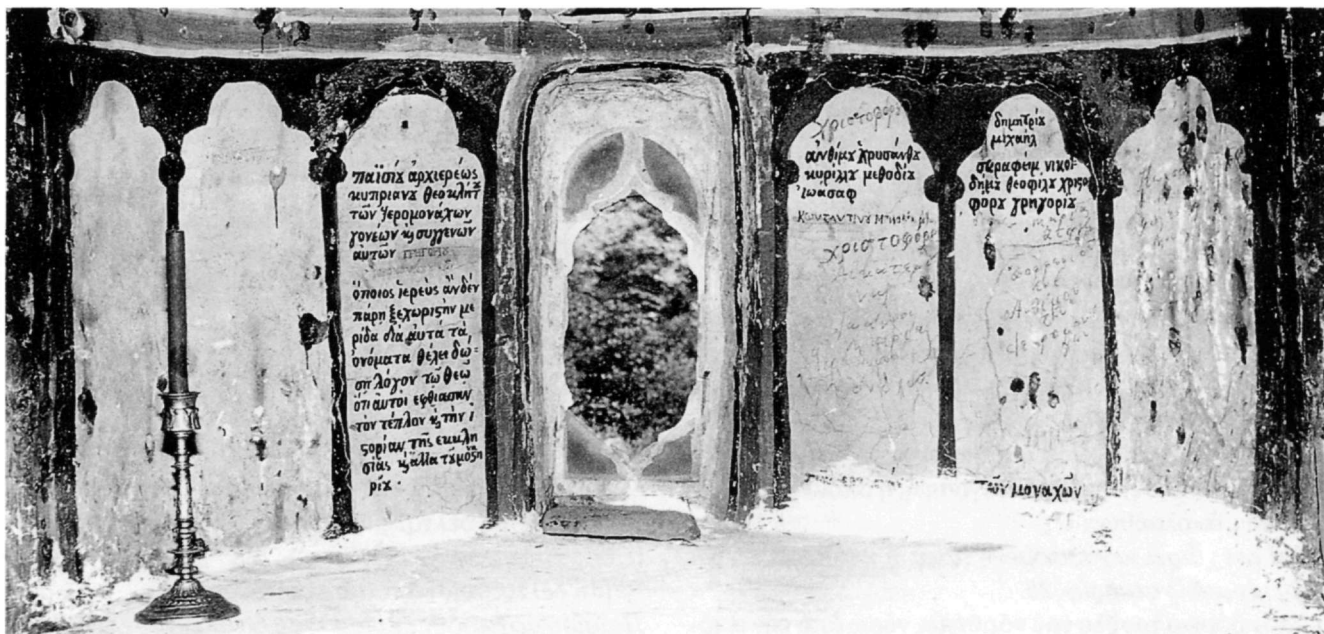
Στὴν πρώτη δέλτο, δεξιὰ τοῦ παραθύρου:

Πάντως, ἡ ἀρχιερετεία τοῦ Σταγῶν Κυρίλλου πρέπει νά διήρκεσε
μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ τὸ 1846-1854, δεδομένου ὅτι ἀπὸ πολὺ
ἐνωρίτερα ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος σὲ ἐπιγραφές, ἐνθυμήσεις
κτλ. Συγκεκριμένα, ἀναφέρεται μὲ χρονολογία 1836 ὡς ἀρχιερέας
Σταγῶν σὲ ἐνθύμησις σὲ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ (ἐν Βενετίᾳ
1814), πού βρίσκεται στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλικίου,
Δ. Καλούσιος, *Οἱ ἐκκλησίαι τῆς Βασιλικῆς Καλαμπάκας*, Τρίκα-
λα 1989, σ. 114 καὶ 116 εἰκ. 64α (στό ἔξῃς: *Οἱ ἐκκλησίαι*)· στίς 27
Ἀπριλίου 1838 ὅτι ἔκαμε προσφορά σὲ ἔρανο γιὰ τήν ἀλληλοδιδα-
κτικὴ σχολὴ Τρίκκης, Θ. Νημᾶς, *Ἡ ἐκπαίδευσις στὴ Δυτικὴ Θεσ-
σαλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη
τοῦ θεσσαλικοῦ διαφωτισμοῦ* (διδασκ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1995
(Φ.Ι.Α.Ο.Σ., σειρά *Κείμενα καὶ Μελέτες*, ἀριθ. 9), σ. 129· στίς 22
Μαρτίου 1839 (μὲ χρονολογία *αὐλὴ Μαρτίῳ κβ'*) ὡς ἐπίσκοπος
χωρὶς νά προσδιορίζεται ἡ ἐπισκοπὴ, σὲ ἐπιγραφή στὸν δυτικὸ
τοιχο τοῦ κυρίως ναοῦ, στὴ νότια θύρα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικο-
λάου Βασιλικῆς Καλαμπάκας, Καλούσιος, *Οἱ ἐκκλησίαι*, σ. 47-48
(ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 24)· στίς 4 Αὐγούστου 1839 στό ὑπόμνημα τῆς
ἐκλογῆς τοῦ ἐπισκόπου Γαρδικίου Ἀνθίμου Β', Κ. Σπανός, *Τὰ
ὑπομνήματα ἐκλογῆς ἑξὶ ἐπισκόπων τοῦ Γαρδικίου (1707-1860),
ΘεσΣΗμ* 26 (1994), σ. 219-220· στίς 18 Ἰουνίου 1842 ὡς ἐπίσκοπος
Σταγῶν στὴν κτιτορική ἐπιγραφή στό ὑπέρθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ
τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Γαρδικίου, Δ.
Καλούσιος, *Τρικαλινὰ Σύμμεικτα Β', ΘεσΣΗμ* 20 (1991), σ. 133-134
(ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 5)· στίς 21 Νοεμβρίου 1842 (*αὐμβ' κα' Νοεμβρίου*)

ὡς ἅγιος Σταγῶν σὲ ἐνθύμησις σὲ μνηαῖο Αὐγούστου (Ἐνετίηον
1779), πού βρίσκεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Γερακαρίου,
Καλούσιος, *Οἱ ἐκκλησίαι*, σ. 116· στίς 1 Σεπτεμβρίου 1843 (1843,
Σεπτεμβρίου πρώτη) ὡς ἀρχιερέας Σταγῶν σὲ ἐπιγραφή σὲ φορη-
τὴ εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ νομοῦ Κοιμήσεως Θεοτόκου
Γαρδικίου, Καλούσιος, *Οἱ ἐκκλησίαι*, σ. 117· ὁ ἴδιος, *Τρικαλινὰ
Σύμμεικτα ΙΓ', Τρικαλινὰ* 16 (1996), σ. 156 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 5)· στίς
12 Ἰανουαρίου 1845, ὡς ἀρχιερέως, χωρὶς νά προσδιορίζεται ἡ ἐπι-
σκοπὴ σὲ ἐπιγραφή στό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου στὸν κυρίως ναὸ
τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βασιλικῆς Καλαμπάκας, Καλούσιος, *Οἱ ἐκ-
κλησίαι*, σ. 43 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 20)· στίς 3 Ὀκτωβρίου 1844 καὶ στίς
15 Φεβρουαρίου 1845 ὑπογράφει ὡς *Κυρίλλος Σταγῶν* στὸν κώ-
δικα 287 τῆς μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, φ. 70β καὶ 71α ἀντι-
στοίχως, Ν. Βέης, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Β', Ἀθήναι
1984, σ. 392 καὶ 392-393 ἀντιστοίχως. Ἀπὸ τὸ 1845 καὶ μέχρι τὸ τέ-
λος τῆς ἀρχιερατείας του τὸ 1854 ὁ Κύριλλος ἀναφέρεται καὶ ἄλ-
λες φορὲς, σὲ ἐπιγραφές, σὲ ἐνθυμήσεις ἀλλὰ καὶ ὡς συμμετέχων
σὲ πατριαρχικὲς ἐξαρχεῖες, βλ. Παπαζήσης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 3),
σ. 615-616.

63. Οἱ ἱερομόναχοι Κυπριανὸς καὶ Θεόκλητος ἀναφέρονται καὶ
στὴν ἐπιγραφή πού ὑπάρχει στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, βλ. κατω-
τέρω, ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 6.

64. Τὸ 7325 (7325-5508 = 1817) εἶναι λανθασμένο. Μᾶλλον ἐκ πα-
ραδρομῆς ὁ ἀγιογράφος ἔγραψε 7325 ἀντὶ τοῦ ὁρθοῦ 7328 (7328-
5508 = 1820).

Εἰκ. 19. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ ἐπιγραφή στήν κόγχη τῆς προθέσεως (ὑπ' ἀριθ. 6).

ἀνθίμου χρυσάνθου / κυρίλλου μεθοδίου / ἰωάσαφ / ...
τῶν ἱερομονάχων

Στή δεύτερη δέλτο, δεξιά τοῦ παραθύρου:
δημητρίου / μιχαήλ / σεραφεῖμ νικο/δήμου Θεοφύλου
Χριστο/φόρου γρηγορίου / ... τῶν μοναχῶν.

7. Στό κάτω μέρος τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ ὑπάρχει
μακροσκελῆς μικρογράμματη ἐπιγραφή (σέ σαράντα

στίχους)⁶⁵ μέ τή βιογραφία τοῦ Παΐσιου, πού καταγό-
ταν ἀπό τόν Κλεινοβό καί ἔγινε ἀρχικά ἐπίσκοπος
Σταγῶν καί ἀργότερα Φιλίππουπόλεως (Εἰκ. 20)⁶⁶. Τό
κεῖμενο τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἰδιόχειρου
βιογραφικοῦ σημειώματος πού ἔγραψε ὁ Παῖσιος στόν
Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Φιλίππουπόλεως, ἀφ' ὅτου
ἀνέλαβε τά μητροπολιτικά του καθήκοντα (21 Μαΐου

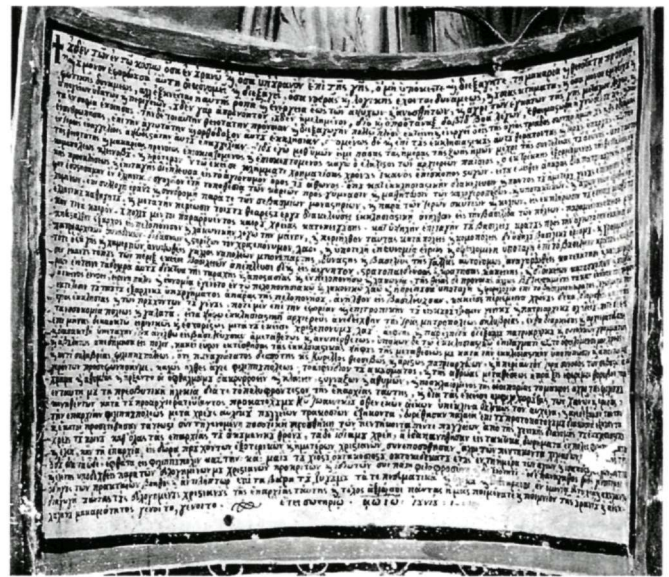
65. Μακροσκελεῖς ἐπιγραφές θά συναντήσουμε καί σέ ἄλλα μνη-
μεῖα τῆς περιοχῆς: Μακροσκελέστατα εἶναι τό χρυσόβουλλο τοῦ
1336 (τριάντα τρεῖς στίχοι), μέ τό ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρό-
νικος Γ' Παλαιολόγος παραχώρησε προνόμια καί ἐπικύρωσε τά
ὅρια τῆς Ἐπισκοπῆς Σταγῶν, καί τό σιγίλλιο πού ἐξέδωσε γιά τόν
ἴδιο σκοπό τό 1393 ὁ πατριάρχης Ἀντώνιος. Καί τά δύο εἶναι
γραμμένα στόν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Κοιμήσε-
ως τῆς Θεοτόκου Καλαμπάκας, βλ. σχετικά Δ. Σοφιανός, Τό χρυ-
σόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336)
ὑπέρ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα Πα-
ναγιάς), *Τρικαλινά* 9 (1989), σ. 18 (σημ. 20)· Φ. Δημητρακόπουλος,
Τό σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Δ' (1393) γιά τή μονή τῶν
Μεγάλων Πυλῶν, *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), σ. 98-119· Δ. Σοφιανός,
Acta Stagorum. Τά ὑπέρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν πα-
λαιά βυζαντινά ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1163, 1336 καί 1393). Συμβολή
στήν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς, *Τρικαλινά* 13 (1993), σ. 41 πίν. Θ', 42.
Μακροσκελῆ ἐπιγράμματα (δεκαεννέα στίχους τό καθένα) ἔχου-
με καί στίς παραστάδες τῆς κεντρικῆς θύρας τοῦ καθολικοῦ τῆς
μονῆς Δουσίου. Τό ἐπίγραμμα στή νότια παραστάδα ἀναφέρεται

στήν ἀνέγερση τῆς μονῆς ἀπό τόν ἅγιο Βησσαρίωνα καί τόν ἀδελ-
φό του Ἰγνάτιο καί τήν ἀνάκτισή της στή σημερινή μορφή ἀπό τόν
ἀνεψιό τους Νεόφυτο. Τό πρὸς τά βόρεια εἶναι οἱ λόγοι πού ἀπευ-
θύνει πρὸς τόν Θεό ὁ Νεόφυτος, προσφέροντάς του ὁμοῖωμα τοῦ
ναοῦ, βλ. Δ. Σοφιανός, Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος -
Συμβολή εἰς τήν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς
Θεσσαλίας, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας*
Ἀθηνῶν 15 (1965), σ. 105-107· ὁ ἴδιος, Ἱστορικά σχόλια σέ ἐπιγρα-
φές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καί ἐνθυμήσεις τῆς μονῆς Δουσίου.
Συμβολή στήν ἱστορία τῆς μονῆς, *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά*
1 (1984), σ. 22-23. Ἀκόμη, στό καθολικό τῆς μονῆς Σιαμάδων, στήν
κόγχη τῆς προθέσεως, βόρεια τοῦ παραθύρου ὑπάρχει ἐπιγραφή
ἀπὸ τριάντα ἔξι στίχους, μέ ὕμνους πρὸς τόν Θεό, τή Θεοτόκο, τόν
Χριστό καί τοὺς ἁγίους (προσωπικὸ ἀρχεῖο).

66. Ὁ Παῖσιος Β', ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τόν Κλεινοβό, χρημάτι-
σε ἐπίσκοπος Σταγῶν στό διάστημα 1784-1808, βλ. φ. 72β', 104 τοῦ
κώδικα Μητροπόλεως Λαρίσης (τμήμα χειρογράφων Ἑθνικῆς
Βιβλιοθήκης). Ἐπίσης, Παννόπουλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 62), σ. 173,
ὅπως διορθώθηκε μέ τή δημοσίευση τοῦ ἴδιου, Ἐπισκοπικοί

1818). Τό κείμενο της επιγραφής στον ναό τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἔχει μικρές ἀλλαγές ἀπὸ τὸ ἀρχικό, ἢ παραλήψεις λέξεων καὶ κάποια ὀρθογραφικά λάθη⁶⁷:

+ Οὐδέν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ὅσα ἐν οὐρανῷ κ(αί) ὅσα ὑπ' οὐρανόν ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ μὴ ὑπόκειται κ(αί) διεξάγῃ, τῇ μακαρίᾳ κ(αί) θειοτάτῃ προνοίᾳ / κ(αί) οὐ μόνον ἐφορεύουσα αὐτὴ οἰκονομεῖ κ(αί) διεξάγει, ὅσα νοεῖς κ(αί) λογικῆς ἔχονται δυνάμεως, κ(αί) οὐσίας κτήματα, κ(αί) ὅσα μόνον ἐμφύχου κ(αί) φωτικῆς δυνάμεως, ἀλλ' ἐξικνεῖται ἡ αὐτῆς ὁρμή κ(αί) ἐνέργεια ἕως τῶν ἀψύχων κ(αί) ἀνεσθίων, κ(αί) ἄχρι τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς μετάλων λέγω, κ(αί) / ὑπογείων ὑδάτων κ(αί) περιγείων, οὐδέν γὰρ ἀπρονόητον, οὐδέν ἡμελημένον, διό κ(αί) ὁ προφητάναξ δαβὶδ βοᾷ λέγων, ἐθανυστώθη ἡ γυνῶσις σου κ(ύριε), κ(αί) πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας. τὴν δέ τοιαύτην θειοτάτην πρόνοιαν κ(αί) διεξαγωγὴν πολλῷ πλέον ἐκτείνει κ(αί) ἐνεργεῖ ὁ εἰς τῆς ἁγίας τριάδος σωτὴρ ἡμῶν Χ(ριστός) κ(αί) Θ(εός) ὁ δι' ἡμᾶς / ἐνανθρωπήσας, ἐπὶ τὴν ἀγνωστάτην κ(αί) ὀρθόδοξον αὐτοῦ ἐκκλησίαν, ἐπομένως δέ κ(αί) ἐπὶ τοὺς ἐκκλησια-

Εἰκ. 20. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεῖνου. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Παΐσιου (ὑπ' ἀριθ. 7).

κατάλογοι Θεσσαλίας, *Θεολογία* 14 (1936), σ. 137. Ἀργότερα ἔγινε μητροπολίτης Σηλυμβρίας (1816) καὶ Φιλιππουπόλεως (1818). Ἰδρυσε σχολὴ στοὺς Σταγούς καὶ στὰ Μετέωρα καὶ ὑποστήριξε τὰ γράμματα, ἀφήνοντας στίχους καὶ ἐπιστολές περὶ παιδείας. Ἔνα μεγάλο μέρος τῆς βιβλιοθήκης του τὸ ἀφῆρε στὴ μονὴ Ἁγίας Τριάδος Μετεώρων, ὅπου βρέθηκε καὶ ἕνα ἀντίτυπο τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* σχολιασμένο ἀπὸ τὸν Παῖσιο, Ν.Α. Βέης, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων καὶ τῆς πέριξ χώρας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων, *Βυζαντίς Α'* (1909), σ. 564-565. Ὁ Παῖσιος πέθανε στὰ τέλη τοῦ 1821 ἢ στίς ἀρχές τοῦ 1822. Ἀναφέρεται ὡς δεσπότης στίς 16 Ἰουνίου 1786 σὲ ἐνθύμησι σὲ μνηαῖο Νοεμβρίου, Ἐνετίσιν 1731, στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Πάντων στὴν Ἀνθούσα, Δ. Καλούσιος, *Τρικαλινὰ Σύμμεικτα ΣΤ'*, *Τρικαλινὰ* 13 (1993), σ. 171-172 (ἐνθύμ. ὑπ' ἀριθ. 1)· ὡς ἐπίσκοπος τοῦ 1787 σὲ ἐνθύμησι σὲ ἀντίτυπο *Στοιχείων Μαθηματικῶν τοῦ Σεγνέρου*, ἐν Λειψίᾳ 1767 σὲ μετάφρασι τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, πού βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Μετεώρων, ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 211· ὀνομαστικῶς στίς 30 Μαΐου 1788 σὲ ἐπιγραφή δύο στίχων στὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ τέμπλου στὴ μονὴ Ἁγίας Τριάδος Δέσης καὶ ὡς ἐπίσκοπος Σταγῶν σὲ ἄλλη ἐπιγραφή με δεκατρεῖς στίχους στὴν ἴδια εἰκόνα, ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 174, 175 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 10)· ὡς ἀρχιερέας Σταγῶν τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1793 σὲ ἐπιγραφή στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ τέμπλου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καστανιάς, ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 177-178 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 18)· ὀνομαστικῶς σὲ ἐπιγραφή χαραγμένη στὴ βάση ἁγίου ποτηρίου, πού φυλάσσεται στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Πύρρας, ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 181 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 26)· ὡς ἀρχιερέας ἄνευ χρονολογίας στὴν πρόθεσι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Δέσης, ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 176 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 13)· σὲ ἐπιγραφή ἐξωτερικῶς στὸ βόρειο ὑπέρθυρο τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ

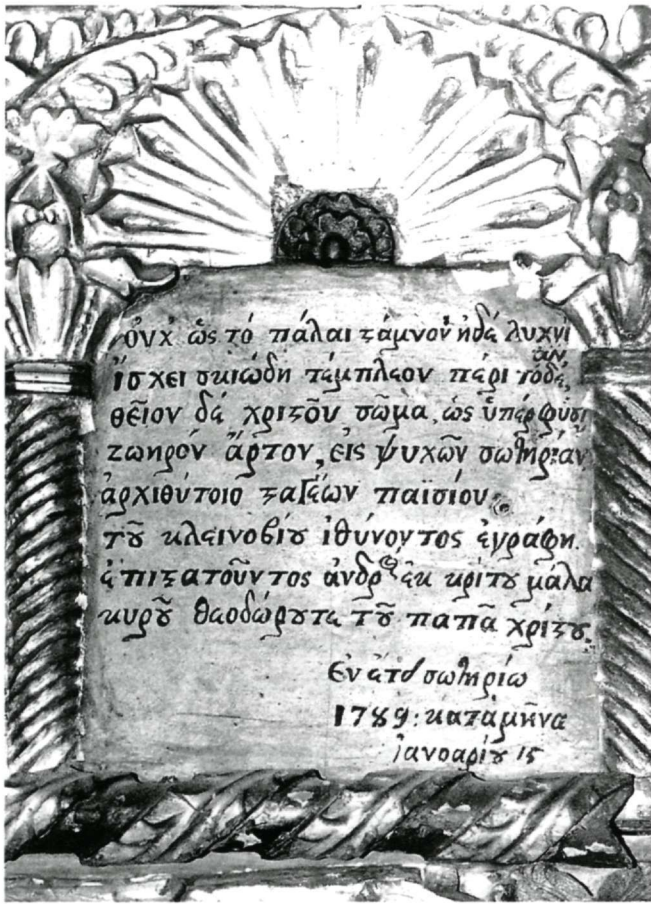
τῆς μονῆς Κομήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀνθούσα, βλ. Δ. Καλούσιος, *Τρικαλινὰ Σύμμεικτα Η', Μετέωρα* 48-49 (1994-1995), σ. 146 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 3)· ὡς *Επίσκοπος Σταγῶν ... ἐκ κόμης Κλινοβοῦ* στίς 27 Ἀπριλίου 1800 στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου στοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βασιλικῆς Καλαμπάκας, ὁ ἴδιος, *Οἱ ἐκκλησίες*, σ. 38-39 (ἐπιγρ. ὑπ' ἀριθ. 16).

Πά τὴ σταδιοδρομία καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Παΐσιου βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινούπολις 1883, σ. 185-187, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1888, ἀριθ. 1-5· Ν. Ἀ. Βέης, *Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων 1908-1909*, Ἀθήναι 1910· ὁ ἴδιος, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων καὶ τῆς πέριξ χώρας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων, *Βυζαντίς Α'* (1909), σ. 562-593· ὁ ἴδιος, Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸν συγγραφέα τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* ἢ τοῦ λόγου περὶ ἐλευθερίας. Ἄνωνύμου τοῦ Ἑλλήνος, ἔκδοσις Γ. Βαλέτα, Ἀθήναι 1957³, σ. 8-41· Μυρτίλος Κ. Ἀποστολίδης, Ὁ ἀπὸ Σηλυμβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παῖσιος, *Θρακικά* 3 (1932), σ. 17-35· Τρ. Εὐαγγελίδης, Παῖσιος, *ΜΕΕ* ΙΘ', σ. 400· Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ*, ἔκδ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σ. 153· Ι. Οἰκονόμου Λαμρυσσῶν, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἔκδ. Πάνθη Α'. Ἀντωνιάδης καὶ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήναι 1964, σ. 131, 136-137, 393, 539-540, 548, 559, 564-565, 568, 583· Εὐδ. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ἀθήναι 1967, σ. 42, 146, 414, 550, 553· Γαρίδης, ὁ.π. (ὑποσημ. 55), σ. 184-187· Πασαλῆ, ὁ.π. (ὑποσημ. 49), σημ. 100· Παπαζήσης, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), σ. 617-620, ὅπου καὶ ἄλλες ἀναφορές τοῦ ὀνόματος τοῦ Παΐσιου Β' σὲ ἐπιγραφές, ἐνθυμήσεις κ.ἄ.

67. Μυρτίλος Κ. Ἀποστολίδης, ὁ.π., σ. 24-27 (ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, φ. γγ'-νε').

στικούς αὐτοῦ θεράποντας κ(αί) Ἱεροῦς ὑπουργούς, κ(αί) τήν / ἐν Ἱεροῖς εὐαγγελίοις ἀψευδεστάτην αὐτοῦ ἐπαγγελίαν. »ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμί πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος »ὑπὸ ταύτης / τῆς θειοτάτης κ(αί) μακαρίας προνοίας ἐπισκιάζομενος κ(αί) ἐπισκεπτόμενος καγὼ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀρχιερέων παῖσις, ὁ ἐκ Τρίκκης ἐξορμώμενος τῆς Θετταλίας ἐκ / κομοπόλεως κλεινοβοῦ, κ(αί) πρότερον ἐν τῷ ἐκεῖσε κλήμματι χρηματίσας χρόνους ἱκανό(υ)ς ἐπίσκοπος Σταγών. Εἴτα ἐκειθεν ἀπαράς δια πατριαρχικῆς συνοδικῆς προσκλήσεως κ(αί) ἐπιταγῆς διέπλευσα εἰς τό ἀγιόννυμον ὄρος τοῦ ἄθωνος. ὅπου κατ' ἐκκλησιαστικὴν διακέλευσιν κ(αί) παντος τοῦ ἡμετέρου γένους ἐπίκρισιν κ(αί) ψή = / φον ἐσυστησάμην ἐν ἑλληνικόν σχολεῖον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν καρεῶν πρὸς γύμνασιν κ(αί) μαθήτευσιν τῶν καλογεροπαίδων, κ(αί) υποτακτικῶν. κ(αί) ἄλλων νέων ἔξωθεν ἐρ= / χομένων, ἐπὶ συλλογῇ ἐράννου κ(αί) συνδρομῇ παρὰ τε τῶν σεβασμίων μοναστηρίων, κ(αί) παρὰ τῶν Ἱερῶν σκύττων κ(αί) κελλίων, εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐτησίου μισθοῦ τοῦ / ἑλληνικοῦ καθηγητοῦ. κ(αί) μετὰ τήν περέωσιν τοιοῦτου θεαρέστου ἔργου διακελεύσει ἐκκλησιαστικῇ ἀνῆλθον εἰς τήν βασιλῖδα τῶν πόλεων παραμείνας ἐκεῖσε μερικόν τινά καιρόν, οὐ πολλοῦ μέντοι παραρῶντος καιροῦ χρέας κατεπειγούσης. κατ' ὑψηλὴν ἐπιταγὴν τοῦ βασιλείου κράτους πρὸς τήν ἀγιοτάτην ἐκκλησίαν / ἀπεστάλθην ἑξαρχος εἰς Πελοπόννησον κ(αί) λακωνικήν, λέγω τήν μάνην, κ(αί) περιῆλθον τάντας κατὰ πόλεις κ(αί) κομοπόλεις δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ, κ(αί) γραμμάτων / πατριαρχικῶν συνοδικῶν, διδάσκων κ(αί) στηρίζων τόν χριστεπώνυμον λαόν, κ(αί) ὑποτελῆ ἐπ' εὐνομία εἰρήνῃ κ(αί) ὀφειλομένη ὑποταγῇ ἐπὶ τό βασιλεῖον κράτος, καθότι / τότε ὁ ἐκ γῆς κ(αί) χαμερπῶν ἀνυψωθείς γάλλος ναπολέων μπονεπάρτης, δυνάστης κ(αί) βασιλεύς τῆς Γαλλίας αὐτονόμως ἀναγορευθείς κατεπάτησε κ(αί) κατεκυριευσεν ἱκανούς τόπους τῶν πέριξ ἐκεῖσε βασιλειῶν ἀπέπλευσε δέ κ(αί) εἰς αἰγυπτον, στρατοπαιδεύσας κ(αί) κρατήσας κἀκείνης, κ(αί), δι' οἰκείων κατασκόπων κ(αί) σκευω = / ριῶν ἐνέτεινε τὰ δολερά αὐτοῦ δικτυα τῆς ταραχῆς κ(αί) ἀποστασίας κ(αί) ἐν πελοποννήσῳ κ(αί) λακωνίᾳ, τῆς θείας δέ προνοίας ἄλλως βουλευσαμένης τὰ κατ' ἐκείνους τόν χρόνον / ἢ ἐκεῖνος ἐννόει, εἰρήνῃ πάλιν κ(αί) εὐνομίᾳ ἐγένετο ἐν τῷ πελοποννησιακῷ κ(αί) λακωνικῷ λαῷ κ(αί) ἢ πρέπουσα ὑποταγῇ κ(αί) φορολογία ἐπὶ τό βασιλεῖον κράτος, ἐγὼ μετὰ τήν / ἐκτέλεσιν τοῦ τοιοῦτου ἑξαρχικοῦ ὑπουργήματος ἀπάρας τῆς πελοποννήσου, ἀνῆλθον εἰς βασιλεύουσιν, κακεῖσε περιέμεινα χρόνους δέκα, διορισθείς ὑπὸ τῆς / ἀγίας ἐκκλησίας κ(αί) τῶν προυχόντων

των τοῦ γένους, ποτέ μὲν ἐπὶ τήν ἐφορίαν κ(αί) ἐπιτροπικήν τοῦ εἰς κουρούτζεσμεν γενικοῦ κ(αί) πατριαρχικοῦ σχολείου, ποτέ δέ εἰς / τὰ νοσοκομία πόλεως κ(αί) γαλατᾶ. εἴτα ψήφῳ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχιερέως ἀνεδείχθην τῆς Ἱερᾶς μητροπόλεως σηλυβρίας, ἔνθα διαρκέσας κ(αί) ἀρχιερατεύσας / ἐπὶ μῆνας δεκαοκτώ ἐιρηνικῶς κ(αί) ἐνχαρίστως μετὰ τοῦ ἐκεῖσε χριστεπώνυμου λαοῦ. αἰφνης κ(αί) παρ' ἐλπίδα δι' ἐξάρχον πατριαρχικοῦ κ(αί) συνοδικῶν γραμμάτων / κ(αί) δια σακτῆς ὑπετάχην, ἵνα ἀνέλθω εἰς βασιλεύουσιν ἀμεταθέτως κ(αί) ἀνυπερθέτως, ὑπείκων δέ τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐπιτάγματι κ(αί) τ(ά) τό ὀφειλόμενόν μοι χρέος, / κ(αί) ἀβουλήτως ἀπεδήμησα εἰς πόλιν, κακεῖ εὖρον ἐκτελεσθήσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς ψήφους τῆς μεταθέσεώς μου κατὰ τήν ἐκκλησιαστικὴν ὑποτύπωσιν κ(αί) ἀπόντως μου / κ(αί) ἀντί σηλυβρίας, Φιλίππουπόλεως, ὅτε παναγιώτατος δεσπότης κ(ὕριος) Κύριλλος θεοσεβῶς κ(αί) ἀρίστως πατριαρχεύων, κ(αί) ἡ περὶ αὐτόν ἱερά σύνοδος τῶν σεβαστῶν ἀγίων / γερόντων προσεφώνησάν με, καλῶς ἦλθες ἄγιε Φιλίππουπόλεως. τό αἰφνίδιον τοῦ ἀκούσματος, κ(αί) τῆς αθρώας μεταθέσεως ἡ πρᾶξις ἔφερε μοι θόρυβον παρα' ἄχρημα κ(αί) ἀθυμίαν κ(αί) ἥρξαντο οἱ ὀφθαλμοί μου δακρυρροεῖν κ(αί) κλαίειν, στυγνάζων κ(αί) ἀθυμῶν, κ(αί) ποσκαλιόμενος τῆς ὁδοιπορίας τό μάκρος ἄχρι τῆς Φιλίππου / ἐν ταύτῃ μου τῇ πρεσβυτικῇ ἡλικίᾳ διὰ τε τό πολυφρόντιστον τῆς ἐπαρχίας τάντης, κ(αί) διὰ τὰς ἐκεῖσε ἐμφιλοχωρούσας τῶν Χ(ριστι)ανῶν κ(αί) ἑριδας, / κινήντων κατὰ τοῦ προαρχιερατεύσαντος προκατόχου μου Κ(υρίου) Ἰωαννίκιου ὅθεν ἐκὼν ἀέκων ὑπέκλιναν δουλικῶς τόν αυχένα, κ(αί) ἀνεδεξάμην ταύτην / τήν ἐπαρχίαν Φιλίππουπόλεως μετὰ χρέους αὐλικοῦ πονγγείων / τρακοσιῶν ἐξήκοντα, εὐρέθησαν παλαιὰ ἐπὶ τοῦ προκατόχου μου διακόσια ἐξήκοντα / κ(αί) ἑκατον προσετέθησαν τὰ νεωστὶ σὺν τῇ γενομένῃ ποσοτικῇ προσθήκῃ τῶν πεντήκοντα πέντε πονγγείων ἀπὸ τῆς γενικῆς διανομῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ / χρέους τοῦ κοινοῦ καθ' ὅλας τὰς ἐπαρχίας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τὰ δέ ἰδιά μου χρέη, ἃ ἐδαπανήθησαν εἰς τακτικά δωρήματα ἐν πόλει, φιλοτιμήματα / κ(αί) ἐλέη, κἂν τῇ ἐπαρχίᾳ εἰς δῶρα προϋχόντων ἐξωτερικῶν κ(αί) ἡμετέρων χριστιανῶν, συνεποδόθησαν ἄχρι τῶν πεντήκοντα χιλιάδων, κ(αί) ἀρξάμενος τῆς / ὁδοῦ διὰ τὰ ὧδε, ἔφθασα εἰς Φιλίππουπόλιν κατὰ τήν : κα' : μαῖον τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ, οκτοκεδεκάτου : ἔτους ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν ἀγίων κ(αί) ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου / κ(αί) Ἐλένης υποδεχθεῖς παρὰ τῶν εὐλογημένων μου χριστιανῶν προκρίτων κ(αί) ἰδιωτῶν σὺν πάσῃ φιλοφροσύνῃ κ(αί) δεξιότητί. ὁ δέ πανάγαθος Θεὸς γένοιτό μοι / ὁδη-

Εἰκ. 21. Καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ ἐπιγραφή στό τέμπλο (ὑπ' ἀριθ. 8).

γός τῶν πρακταίων βοηθός κ(αί) ἀντιλήπτωρ ἐπὶ τα βάρη τοῦ ζυγοῦ μου τά τε πνευματικά κ(αί) ὕλικά κ(αί) διατηρήσοι ἐν ὁμονίᾳ εὐτυχία κ(αί) ακυμάντῳ / διαγωγῇ πάντας τοὺς εὐλογημένους χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας τάντης κ(αί) τέλος ἀξιῶσοι πάντας ἡμᾶς ποιμενατε κ(αί) ποιμνιον τῆς οὐρανίου κ(αί) ἀνεκ = λαλή- του μακαριότητος γένοιτο, γένοιτο ἔτει σωτηρίῳ. αωιω: ιουνίου: Ι(-):

8. Στό τέμπλο, στή θέση τοῦ τελευταίου πρὸς τὰ δεξιὰ εἰκονιδίου τῆς Μεγάλης Δεήσεως, ὑπάρχει ἡ μικρο- γράμματη ἐπιγραφή (Εἰκ. 21):

οὐχ' ὡς τό πάλαι στάμνον ἠδέ λυχνίαν, / ἴσχει σκιώδη τέμπλεον πέρι τόδε, / θεῖον δέ χριστὸν σῶμα, ὡς ὑπέρ φύσιν / ζωηρόν ἄρτον, εἰς ψυχῶν σωτηρίαν / ἀρχιθύ- τοιο σταΓέων παῖσιον / τοῦ κλεινοβίου ἰθύνοντος ἐγρά- φη. / ἐπιστατοῦντος ἀνδρός ἐκ κρείτου μάλα / κυροῦ Θε-

οδώρον τε τοῦ παπᾶ Χρίστου. / Ἐν ἔτει σωτηρίῳ / 1789: κατὰ μῆνα / ἰανουαρίου 15

9. Στό πρῶτο ἐξ ἀριστερῶν εἰκονίδιο τῆς κάτω σειρᾶς τοῦ βημοθύρου, κάτω ἀπὸ τὴν ὁλόσωμη μορφὴ τοῦ ἁγίου Βασιλείου τοῦ Οὐρανοφάντορα, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Τό παρόν βημόθυρα τῇ προφητ ... καί ἀπό/στοληκᾶ ἀγράφησαν ἀπεμου τοῦ Γεωργίου τοῦ ἐκ / πόλεως ἰωαν- νίνων καί μαθητοῦ δημητρίου ξήκη / ἐν ἔτει 1789 Ἰανου- αρίου 15».

Κρυπτογραφήματα

Στὴ βόρεια παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸν ναό εἶναι ζω- γραφισμένοι ὁ σταυρός μέ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καί ἐκατέρωθεν τὰ κρυπτογραφήματα:

IC	XC	Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς
N	K	N(ι) K(ᾱ)
ΦΧ	ΦΠ	Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσι)
ΑΡΠ	ΜΣΤ	Ἀρ(χή) Π(ίστεως) Μ(ωσαϊκός) ΣΤ(αυρός)
TK	ΠΓ	Τ(όπος) Κ(ρανίου) Π(αράδεισος) Γ(έγονε)
ΤΤΤ	ΔΦ	Τ(οῦτον) Τ(όν) Τ(όπον) Δ(αίμονες) Φ(ρίττονσι)
ΧΧ	ΧΧ	Χ(ριστός) Χ(ριστιανοῖς) Χ(άριν) Χ(αρίζεται)
ΘΘ	ΘΘ	Θ(έα) Θ(εοῦ) Θ(εῖον) Θ(αῦμα)
ΕΕ	ΕΕ	Ἐ(λένης) Ε(ὑρῆμα) Ἐ(βραίων) Ἐ(λεγγος)
ΣΤ	ΣΤ

Στὴ νότια παραστάδα τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται καί πάλι ὁ σταυρός μέ τό φίδι τυλιγμένο στίς κεραῖες του καί ἐκατέρωθεν τὰ ἀνερμήνευτα κρυπτογραφήματα:

ΟΟ	ΦC
ΟΧ	KC
ΟΝΨ	CE
M	CE
EE	PM
P	λ

Χρονολόγηση

Τά τυπολογικά καί μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ μνημείου, σέ συνδυασμό μέ τὴν οἰκοδομική τεχνική του, μᾶς ὁδηγοῦν νά τοποθετήσουμε χρονικά τὴν ἀνέγερσή του στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα.

Aphrodite A. Pasali

THE KATHOLIKON OF THE KLEINOU MONASTERY AT KALAMBAKA

In the small mountain village of Kleinovo, Kalambaka, in the Pindos range, stands the church of the Holy Apostles Peter and Paul, at one time katholikon of the Kleinou Monastery. Of Athonite type, of cross-in-square plan with lateral choirs and a double-domed narthex on the west side, the dimensions of its interior are 12.00×7.00 m, excluding the conches of the sanctuary and the choirs. The conches of the hieron bema and the lateral choirs are semicircular inside and trilateral outside, while the conches of the parabemata are opened in the thickness of the east wall, appearing to project beyond the basic rectangle of the church on the outside, as an arc of smaller plan than the semicircle.

The monument is an intermediate type between the two-columned and the terastyle church. It differs from the former in that it lacks the two walls separating the hieron bema from the parabemata. The hieron bema is covered by the east arm of the cross, which is a barrel vault. The parabemata and the west corner compartments are covered by vaults, the first a low barrel the second a barrel, set perpendicular to the lengthwise axis of the nave. On the west arm of the cross the barrel vault has been replaced by a blind stilted barrel vault. The voussoirs of the arms of the cross are not at the same height from the floor, but present an hypsometric difference of 0.60 m, with the result that the squinches are of unequal length. In the space created above the semicylindrical transverse arm of the cross and below the roof, there were most probably crypts that at one time communicated with the nave. At the point of intersection of the arms of the cross is the dome, which has a high tympanum, cylindrical inside and octagonal outside.

The naos is separated from the narthex not by a wall but by

two columns. The narthex is roofed in its central section by a transverse barrel vault and at the ends by domes that open inside directly above the area of the narthex.

The church, including the narthex, is covered by a single pitched roof which is slightly bevelled on the east and west sides, and from which the domes of the naos and the narthex protrude. All are tiled with slates. The conches in the sanctuary and the choirs as well as the tympana of the domes are constructed in an incomplete cloisonné masonry of roughly rectangular blocks with plain bricks inserted in the horizontal and vertical joins. The east side is enlivened by ornamental brickwork of dentil bands.

The interior of the church is completely covered with wall-paintings, works by Michael Anagnostou Demetriou from Samarina. Decoration of the church commenced in the second half of the 18th century (before 1789) and was completed in the early 19th. There is a trilingual inscription (ancient Greek, modern Greek, Vlach) on the lintel of the entrance to the church and a long inscription with the biography of Paisios II, Bishop of Stagoi, in the conch of the diakonikon.

The monument is both picturesque and typologically interesting. It follows the earlier models yet presents particularities of a local nature. The heavy mass crowned by three domes with high tympana imparts a dynamism and severity that set it apart from the contemporary humble ecclesiastical buildings of the Thessalian plain and link it with corresponding monuments in the neighbouring region of Pindos. The katholikon of the Kleinou Monastery adds a further variation to the churches of Athonite type that were erected during the period of Ottoman rule in Greece.